

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№15
(19448)

2021 чылдың
март 3
среда

Хүннүн үнери — 07.22
Ажары — 18.25
Хүн дурту — 11.3

Садар өртээ хостуг

12+

ХААКТЫГ ДАЙЫНЧЫ

Февраль 27-де Шамбалыг суурга Кызыл кожуунуң шко-
лачыларының аразынга "Хаак-
тыг дайынчы" деп маргылдаа
болуп эрткен. Спортчу кышкы
оюнга школачылар дыка идеп-
кейлиг, шыырак белеткелдиг
киришкеннер. Бо маргылдаага
хары угда үш хевирни киирген,
хаактаар, дүүрге болгаш ча, со-
гун адар. Школачылар спортчу
оюннарга баш бурунгаар белет-
келдиг болгаш шыырактары
шилиттинген болур.

"Хаактыг дайынчы" маргылдаа-
зынга Чербиниң школачылары тиилээн,
2-ги черни Каа-Хем суурнуң 2 дугаар
школазы, 3-күзүнге Сукпактың шко-
лачылары бүзүрелдиин көргүскеннер.
Ынчаарга келир чылын "Хаактыг
дайынчы" деп спортчу маргылдаа
Черби суурга болуп эртер. Оон ыңай
мурнакчы спортчуларга шаңнал мак-
талды тывыскан.

Бистиң корр.

ШИЛЧИП ЧОРУУР КУБОК
КЫЗЫЛДЫҢ
ХЕРЭЭЖЕННЕР
КОМАНДАЗЫНДА

4-кү арында

"Шынның"
почтазындан
МЭЭҢ АШААМ

9-кү арында

"ӨГБЕВИС СЭЭҢ ЧЫРЫК
АДЫҢ ӨШПЕС ОТ ДЕГ
МӨҢГЕ АРТКАН"

Россиянын алпарыгы, Тыванын улустун артыгы
ВИКТОР ШОГЖАПОВИЧ КӨК-ООЛ
115 харлаан
(1906 чылдан март 1 — 1980 чылдан февраль 20)

10-гу арында

ТАР-НЫҢ
100 ЧЫЛЫНГА

1935 чылдың чуруу.

Чазак Даргазы социал четкилерде

“Эрткен чылын “Эзирлер уязы” деп төлевилел чедиш-кинниг болган, чыл иштинде эвээш чурттаачылыг 10 көдээ суурга хүреш залдары туттунган, элээди оолдар, уругларга дыка эки белек база улуг спортче орук болур.

Бо чылын 15 көдээ суурга шак мындыг хүреш залдарын тудуп кылыр. Ол дээрге, суурларның сайзыралына улуг ажил-дыр, ону камгалап, кадагалап арттыры чугула болур. Чон боттары демнии-биле кылып турар болгай, ол дээрге ажы-төлге эки үлегер-дир, уругларны спортче хаара тудуп, амыдыралга өөредип турары болур” – деп, Чазак Баштыңы Шолбан Кара-оол социал четкиде арнында бижээн.

МАЛЧЫН КОДАННАРЖЕ ҮНҮҮШКҮННЕР

Каң-оол Даваа, ТР-нің Дээди Хуралының даргазы: Кыштагларже үнүүшкүннер. Улуг-Хем кожунунуң Арыг-Үзүүнүң Ээр-Хавак баарында «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» деп губернатор төлевилелиниң 2020 чылдың киржикчилери Шолбан биле Чаяна Оюннарның аалына барып, мал оолдаашкынына белеткелин болгаш оларга кандыг дуза херегин чугаалаштывыс. Кол дилээ – суг болгаш чырык хандырылганын өөренип көөр деп дугуруштувус.

Шак-ла ындыг дилег Арыг-Үзүүнүң Ак-Хая деп черниң чоогунда «Чаа сорук» төлевилелиниң киржикчизи Артыш Маадыр-оол болгаш өөнүң ишти Шончалайдан база кирген. Демниг ажилдап чоруур көвей ажы-төлдүг өг-бүлелерни деткирин кызыдар бис.

СОЦИАЛ КЕРЭЭ-БИЛЕ КҮРҮНЕДЕН СОЦИАЛ АЧЫ-ДУЗА ЧЕДИРИЛГЕЗИ

Россияның Президентизиниң 2018 чылдың май 7-ниң хүнүндө «2024 чылга чедир Россия Федерациязының хөгжүлдезиниң национал сорулгалары болгаш стратегтиг айтырыглары» чарлыы езугаар, чуртта яды-түрөңги чорукту ийи катап эвээжедип, кижилерниң боттуг орулганын көвүдөдир дээн сорулганы күүседир дээш, күрүнеден социал дузаны бээри-биле 2020 чылда 21 регионнарга күрүнеден социал дуза бээр шенелде төлевилелди эгелээнин сагындыраал. Ол регионнарның санынче Тыва Республика база кирген.

Президентиниң айтышкынын боттандыры-биле, Тыва Республиканың Чазак 2020 чылдың февраль 20-де 55 дугаарлыг доктаалды бадылап, ооң күүселдизи-биле социал керээниң күрүне ачы-дузанын чорудуп эгелээн.

Социал керээ-биле күрүнеден социал ачы-дуза алыр программага бодунуң орулганы амыдырап-чурттаарының кудуку хемчээлинден эвээш орулгалыг хамаатылар, амыдырал аайы-биле бергедээшкннерге таварышкан өг-бүлелер киржирин чурумчутканын Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының бирги оралакчызы Амур Увангур тайыл-бырлаан.

“Социал керээниң кол сорулгазы болза, чааскаан чурттап турар хамаатыларга, азы өг-бүлениң ай санында орулгазы чуртта доктааткан амыдырап-чурттаарының кудуку хемчээлинден, азы 11634 рубльдан эвээш болур болза, өг-бүлениң орулгалыг кезээн көвүдөдирин чедип алырында. Социал керээ – хамааты кижиле күрүнеден социал камгалап органның аразында тускай керээ болур. Хамааты кижиниң сорулгазы – бодунуң материалдыг байдалын экижидип, яды-түрөңги чоруктан уштунары. А социал албан черлери ол кижиге тускай программаны тургузуп, ооң күүселдизи-биле деткимчени көргүзеринде.

Сайттың оралакчызы программаның дөрт угланышкынына доктааган.

Бирги угланышкын – дузага херектелдиг кижини ажилче хаара тудары база ол кижини кандыг-бир мергелде өөредирин чедип алыры. Кыска хуусаалыг өөредилге курстарының телевири 30 муң рубльдан көвүдөдир болза, Күш-ажыл яамызы ону төлөп бээр. Оон аңгыда өөредилге үезинде 12 муң рубль стипендияны бээри база көрдүнгөн.

Мында болза, акша-хөреңгини шилчидериниң тускай документи-биле ол кижиниң боттуг орулгаларын хынаар бүрүн аргалар бар. Хамааты кижиниң ажил берикчизинде шын тургустунганының бадыткалын хынап көөрү албан.

2020 чылда 811 социал керээ чардынган. Ооң боттанылганынче 36706,17 муң рубльди угландырган. А 2021 чылда 1183 кижини ажилче хаара тудары планнаттыган.

Ийги угланышкын – хамааты кижиге бодунуң бизнестин тургузуп алырына 250 муң рубль акша түнүг деткимчени бээри. Социал керээ-биле деткимче алыч-чызы боду ажилда хандыртканын бадыткап, үндүрүп албанынча бүрүткөдир ужурлуг. Ол дээш күрүнеден 10 муң рубльдиң бонусун база алыр. Деткимче акша-хөреңги-биле дериг-херекселдер дээн ышкаш, эң чугула херек чүүлдерни садып ап болур. Дериг-херексел садып алган чектери, доктаал-саавырлары, керээлери-биле

ону шынзыдар. ТР-нің Күш-ажыл яамызы ай санында баргаш, ажил угланышкынын шын эгелеп алганын хайгааралга алыр. Дериг-херекселдерни шынап-ла саткан бе, ажылы, ажылгалы шын бе дээш көөр чүүлдер хөй. Тускай сорулгалыг программа күүсеттинип турарын хынаары албан.

2021 чылда бо угланышкынга ниитизи-биле 187,5 млн. рубльди 750 хамаатыга хуваары планнаттыган. Бир хамаатыга онааштыр ооң хемчээли 250 муң рубль болурун билип алза артык эвес.

Үшкү угланышкын – бодунуң девискээринге хууда дузалал ажил-агыын амыдырар. Тываның күш-ажыл яамызы ол сорулгага 100 муң рубльди хамаатының агар санынче шилчидип бээр. Деткимче акша-биле ажил-агыга херектелээр чүүлдерни, азы хаан, дагаа, тоолаларны садып алырын айтыр. Деткимче алыч-чы үндүрүп албанынча боду ажил-биле хандыртканын кылдыр бүрүткөдир алыры албан. Боду хандыртканын хөгжүүрүнге чер участогу бар болуру албан болгаш акшаны ажилдап ап болурун шынзыдар.

Хуу дузалал ажил-агыын хөгжүдөр дээн 640 хамаатыга ниитизи-биле 64,0 млн. рубль акшаны угландыраар. Бир хамаатыга күрүне деткимчезиниң хемчээли – 100 муң рубль чедир.

Дөрткү угланышкын – эң-не берге байдалда чурттап турар өг-бүлелерге хамааржыр. Өг-бүлениң материалдыг байдалын экижидерин айтыркан тускай программаны ажилдап кылыр. Ай санында-ла 11634 рубльди алды айның дургузунда шилчидип бээр. Шилчип келген акшаны кайнаар, канчаар чараанын чектер-биле бадыткаар. Бажың эт-севи, техника аймаа, хөмүр, ыяш, өөренир херекселдер, аш-чем дээш, өске-даа чарыгдалдарже ону угландырып болур. Оон аңгыда чырык энергиязының ажылгалын төлээринче ону кириштирип болур. 954 хамаатыларга амыдыралдың эң берге байдалындан уштунары-биле дузаны ниитизи-биле 67,0 млн. акшаны бо чылда планнаан.

Социал керээ-биле күрүне деткимчезин алыр программага киржир документи-биле 2021 чылдың март 1-ден эгелеп катап хүлээп эгелээн. Ону чурттап турар база кири бижиткен чериниң аайы-биле Чонну ажилга хаара тудар төптөрже, азы Социал деткимче төптеринче киририн сагындыраал.

Тыва Чазактың парлалга албаны.

2013 чылда төрүттүнгөн болгаш оон-даа бичии уруглар, оолдар аразына ТР-нің шыдыраа талазы-биле чемпионаты 2021 ЧЫЛДЫҢ МАРТ 4-5 ХҮННЕРИНДЕ “Гроссмейтер” залына болуп эртер (Ленин кудумчузу, 5, ТывКУ).

Тиилекчилер Сибирь Федералдыг округтуң чемпиона-дынга республиканың адын камгалап киржир. Бир эвес бо чемпионатка чедишкнниг киржир болза, Россияның чемпионадынга киржир эргени алыр.

ЧОГУУР ДОКУМЕНТИЛЕРНИ ДУЖААР АПАРГАН

Март 1-ден COVID-19-туң уржуундан Россияга кирип турган үштен хөй ажы-төлдүг орулганы чегей өг-бүлелерге билдиришкн чокка телевирилер кылыр чурумну соксадыры көрдүнгөн.

Ам телевири акшаларны кылдыртырда, социал камгалап органына азы хөй хүлээлгелиг төпке (МФЦ) уруу бир азы ийи хар чедер бергенде чогуур документи-биле дужаар.

Чугаа чүнүң дугайында чоруп турарыл дээрже, үш хар чедир назылыг бирги азы ийги уруунга төлөлге кылдыртыр таварылгада, өг-бүлениң кижиле санына онааштыр ортумак орулганы амыдыраарының ийи кудуку деңгелинге четпес болур ужурлуг.

«Айыттыг чурумнуң күштүг болур хуусаазын баштай 2020 чылдың апрель 1-ден, оон 2021 чылдың март 1-ге чедир соксаткан турган. Ынчангаш ол үелерде уруглары бир азы ийи хар чедип турган өг-бүлелерге төлөлгени ала-чайгаар азы билдиришкн болгаш документи-биле негевейн чорудуп турганын сагындыраалы» – деп, яамының ажилдакчылары дыңнаткан.

“Российская газетадан” белеткээн.

Көдээде амыдырал

ОТТУК-ДАШ АРБАНДА

ЧЕДИ УРУГЛУГ
АНЫЯК АДА

Оттук-Даш сумунун чурттакчызы Айдыс Кызыл-оол «Чемгерикчи инек» деп төлөвилелге эрткен чылдың март айда киржип эгелээш, төрүүр инек алган турган. Ам олары ийи баш чедип, чоорту өзүп эгелээн.

Айдыс хей ажи-төлдүг аныяк ада, шупту алды оолдуг, бир кыстыг. Сөөлүндө ийистер – оол биле кыс төрүттүнген, ам олары ийи харлапкан. Оолдарның улуу 14 харлыг.

– Чазак

даргазының эгелеп каан бо төлөвилели көдээде чурттап турар чонга дыка ажыктыг-дыр. Инектиң сүдүн саап ижер, сметана, быштак кылыр. Ылаңгыя биске, хей ажи-төлдүг өг-бүлөгө, дыка деткимчелиг. Бодувус база бызаалыг инектиг улус бис, ынчангаш ам бода малывыс саны улам көвүдөп турар, дөрт баш чеде берген – деп, Айдыс Александрович чугаалады.

Эрткен Шагаа байырлалының бүдүүзүндө республиканың Адалар чөвүлелиниң даргазы Хонук-оол Монгуш Баян-Кол сумунун база Кызыл кожуунун удуртукчулары-биле Оттук-Даш арбанга чедип, Айдыс Кызыл-оолга болгаш

өскелерге-даа байыр чедирип, хей ажи-төлдүг өг-бүлөгө элээн элбек аш-чемни белекке берген.

«КЫШТАГЖЫЛАРГА»
ЧОРААН

Бөлүк удуртукчулар ол-ла хүн «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» деп төлөвилелдин киржикчилери Саглаң биле Орляна Баян-оолдарның Берт-Даг деп черде кыштаанга барып, кандыг турарын сонуургап көргөннөр.

Аныяк өг-бүлө 200 хойну эрткен чылын хүлээп алгаш, бирги кышты эрттирип турар. Коданында хойлар бо айның ортан үезинге чедир 60 ажыр төрүпкөн, хураганнары-даа, улуг баш саны-даа шупту онча-менди. Мал чеми сиген кыштагда четчири-биле бар.

– Бо «Кыштаг» деп төлөвилелди эгелээни черле дыка эки-дир. Ажыл-агый тывылбас көдээ черде чурттап турар улуска – биске хөлчөк улуг деткимче-

дир. Тыва улустун «Хойлуг кижии каас» деп үлегер домаанда дыка шын чугаалаан. Малдыг кижии кажан-даа баксыравас, тодуг-догаа чурттаар – ла болгай деп, Саглаң Михайлович чугаавысты түңнөди.

ШЕВЕР ХОЛДАР

Алдынай Күжүгет – Оттук-Дашта шевер холдуг херээжен улустун бирээзи. Ол чайгы үеде чондан чыып алган алгы-кежин хол-биле эттээш, кыжын дааранып кириптер.

Кышкы, чайгы тыва тоннар, хураган кежинден бөрттер, чеңи-чоктар, херектээштер дээш оон-даа өске хептер даарадып алыксаан кижилерден чагыглар үргүлчү кирер. Алдынай Сайдакпановнаның чугаазы-биле, «сөөлгү үеде тыва хептер сонуургаар, кедер аныяк-даа, улуг-даа улус хей апарган».

Алгы-кешти хол-биле эттээри белен эвес, чагыглар хей апаарга, дүрген күүседири база бергедей дээр. Ынчангаш шевер даараныкчының бодап-ла чоруур күзели – алгы эттээр дериг-херексел (станок) садып алыры. Ынчангаш социал керээ (контракт) дээр чүүлге киржири-биле документилер чыып эгелээн. Кажан-бир үеде күзөл демей боттаныр дээрзинге Алдынай Күжүгет бүзүрөп турар.

Хенче-Кара МОНГУШ.
Авторнуң тырттырган чуруктары.
Кызыл кожуун.

АМЫДЫРАЛГА ХЕРЕК БИЧЕ
БҮДҮРҮЛГЕЛЕРНИ ТУРГУЗАРЫН
САНАЛДААН

СОЛЧУР. Солчур сумунун чурттакчы чонунга кожуун чагыргазы 2020 чылда кылып чоруткан ажылының отчедун илеткеп база 2021 чылда салдырган сорулгаларын таныштырап четкен.

Сумунун чурттакчылары албан-организациялар иштинге шиитпирлеттинер, суму чагыргазының чорудар ажылдарын база көдүрүп, кожуун чагыргазының удуртулгазынга айтырыгларны салган. Боттарының сагыш-сеткилин, күзөл-бодалдарын чугаалап, эрткен болгаш амгы үени деңгеп, кожуунун чагырга даргазы-биле элээн ажык чугаалашканнар. Национал төлөвилел «Культураның» ачызы-биле суурунда капитал септелге чоруткан клувун мактап, Өвүр кожуунун 80 чылдаан, ТАР-ның 100 чылдаан юбилейлиг 2021 чылда көдүрлүүшкүнүг ажылдаалыңар база чугаалааннар. Салдырган айтырыгларны чада аайы-биле шиитпирлежи бээрин база Солчурга биче бүдүрүлгө, азы чонга ажыктыг черлер ажыдып алыр кижилерни деткир бис деп кожуунун чагырга даргазы Аржаан Ооржак чугаалаан.

***

САГЛЫ. Өвүр кожуун чагыргазы 2020

Өвүр кожуунун чурттакчылары.

чылда кылып чоруткан ажылының отчедун илеткеп база 2021 чылда салдырган сорулгаларын таныштырап Саглаң сумунун үнүүшкүнү чоруткан. Чонун айтырыглары эвээш эвес болган. Ол дээр, сумузу дээш сагыш салып, чурттакчы чонга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш айтырыглар көдүрүп турар хамаатылар-дыр. Отчеттук хуралга

суму-даа деңгелинде айтырыгларны көдүрдү, кожуун чагыргазынга шиитпирлээр айтырыгларны-даа салды. Айтырыг, дилег, саналдарны шуптузун хүлээп ап, протоколче кириген. Айтырыглар хей-даа болза, 2020 чылда кожуун чагыргазының ажыл-чорудулгазын эки деп үнөлээш.

Айдысмаа МААДЫР-ООЛ.

Кызылдың мэриясында

СОЦИАЛ ЧЕТКИ
ДАМЧЫШТЫР
ХАРЫЛЗАА

Айтырыг: Кызылга кандыг оран-савага, кайы кезекке пиво аймаа садып болуруп? Доктаамнарга хоойлу-дүрүм аайы-биле болбас. Шупту дүрүмнерге дүжүп турар кылдыр каяа чөпшээрээр? Тываның Чазаның доктаалы-биле өске хоорайлардан аңгы болгай.

Мэрия: Кызыл хоорайның чагыргазының 2019 чылдың февраль 1-дө үндүргөн 51 дугаарлыг доктаалы езуугаар, арага садар садыглар өөредилге, эмнелге болгаш шериг албан черлеринден 100 метрден эвээш эвес ырак турар ужурлуг. Пиво садар садыглар чуртталга бажыңнарынга база турбас ужурлуг.

Айтырыг: Хоорай иштинде орук кыдыында хирлиг кара харны аштап көрүнерем.

Мэрия: Хар аштаары, ону үндүр сөөртүр ажылдар план-биле чоруп турар. Хар хей болганы-биле ону аштап үндүрер ажылдар графиктен өскерлип болур.

Айтырыг: Южный баняны кымга хамааржыр ирги? Баняның тарифтерин кайы албан чери тургузуп, харылаар ужурлугу? Үндүрүгү канчаар дужаап турарлар ирги? Мээң бо айтырымны дарый сайгарарын диледим.

Бис үргүлчү неделя санында хоорай банясында чуннуп турар бис. Февраль 15-те чеде бээривиске, эге класс өөреникчизи кижимни улуг кижии өрттээне санады. Ол чүгө, кажан өзе берген деп айтырымга, декабрьда-ла өскөн деп хары берди. Декабрьда өскөн чүгө болза, чүгө бис үргүлчү 380 акша (250 руб. улуг кижии, 130 руб. бичии кижии өрттээ) төлөп турганымыс ол? Бис ам артык акша албайн чор бис дээш чугаалааш, ол өртөккө чуннуп алган бис. Оон бо неделяда чуннуп чеде бээривиске бичии кижии өрттээ база 250 акша диген болгай, ниитизи-биле 500 акша төлээш, касса чегин негээримге, 2 улуг - 250+250=500 деп каан чек берди, мен 1 улуг, 1 бичии дээш 500-тү төлөдүм, бичии кижиниң өрттээ 250 акша апарган чүгө болза, бичии кижии деп парлап бериңер, чок болза, чекке аңгы бижип бериңер, бо чекке кожуп алыр кылдыр дээш негеп алган мен. Эргиде бис чуннарымыска берип турган биледин көргүскөш, мында бичии кижии өрттээ 120 деп каан, шынында бис 130-ни төлөп турган бис. Чүгө 16 харга чедир дээш чартык өртөк салбас чүгө ирги? Азы хуу баня турарында өртөк салыр, хоойлу-дүрүмге чагыртпас боор ужурлуг бе?

Мэрия: «Южный» микрорайонда баня хуу сайгарлыкчы кижиниң болуп турар. Ынчангаш чунар ачы-дузаның өрттөөн боду тургузар эргелиг. Ынчалза-даа өртөктер талазы-биле күрүне хайгааралын үндүрүг инспекциясы, ТР-ниң монополияга удур эргелели, Росхергелелхайгаарал чорудуп турар. Бо албан черлеринче билдиришкенден кирип база касса чегинге хажыдышкын дээш үндүрүг инспекциясының билдиришкенден бижип каарын сүмеледивис.

Айтырыг: 13 автобустар чүгө проездной билет хүлээвейн турар чүгө? Чаш улусту орукка дүжүр октаптар, чок болза, шупту албас, чүү дээш хыналда кылбас силер, проездной херек чок чүгө болза, чүгө берип турар? Чаш улус автобус манааш, аарып, хол-будун доңурза канчаар силер. Күрүне автобустары болганда алыр ужурлуг эвес бе, дугаарын амдыызында биживедим, ам мындыг таварылга болур болза, чогуур органнарже дамчыдар мен.

Мэрия: Бо айтырыгны шиитпирлеп турар, проездной билеттерни берип болур апаарга, парлалга чөпсөктеринге чарлаар.

Шилчип чоруур кубок Кызылдың херээженнер командазында

Репортаж

Эрткен суббота хүнү, февраль 27, шамбалыгжыларга дүшкүрлүг, девиденчиг болган дизе частырыг турбас. Школаның коллективи аалчылар хүлээп алыр дээш, дыка-ла чай чок хүнзэн улус. Ол хүн бо суурга спортчу хемчеглер кончугдаа солун, уттундурбас кылдыр болуп эртти. База чыылган чонга Күрүне Думазының депутады Мergen Ооржак, «Чаңгыс демниг Россия» партиязының Тывада салбырының кежигүннери болгаш ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал политика сайыды Сайдаш Монгуш баштаан удуртукчулар байыр чедирип, чылыг сактыышкыннарны чугаалааш барганнар.

Ооң соонда-ла кышкы спортчу оюннар эгелей берди. Кызыл кожуунуң школары «Хаактыг дайынчы» маргылдаа-зынга киржип хүнзэннер. А херээжен командалар спорт залга шимченгир оюннарын (хөглүг спорттар) эгеледилер. Спортчу оюннар спартакиадазынга херээжен чон бедик сонугралдыг болгаш дыка идепкейлиин көргүскеннер. Бо оюннар 2 дугаар чыл эртип турар. Черле ынчаш спортка ынак аваларның күштүг, шыраадаа дендии чорду. Шимченгир оюннар үезинде аваларның алгы-кышкызынга спорт зал шимчеп турган боор...

— Ажыл-агый, бажың-балгат, өг-бүлөгө дыка бүргедип олурбайн, агаарлап чоруур болза, кадыкшылга-даа эки чүве-дир — деп, ол чай чок ойнап маңнап турган аваларның бирээзи шын-на сеткилин улежи каапты.

Бо чылын херээжен улустуң спартакиадазын Шамбалыг суурнуң херээженнер чөвүлели башкарып эрттиргеннер. Кызыл хоорайдан 2. Кызыл кожуунуң Кара-Хаак, Кур-Чер болгаш Каа-Хем суурларындан база ырак-узак Өвүрнүң херээженнер командалары шимченгир оюннар болгаш хаактаарыга дидими-биле киржип, ойнадылар. Баштай-ла школаның спорт залынга командалар аразынга оюннар болду, чадаг чаржып, бөмбүк дажып, канат тырттарынга мөөрейлешкениниң түңнелинде Шамбалыгның командазы тиилзэн, «Өдзэнге кончуг дижири...» оозу чөп. Бо оюннарга колдуунда-ла үе-шагын көөр, эң-не шимченгир болгаш чүгүрүп маңнап чорза эки. Ынчалза-даа шупту кызымак чорду.

База Кызылдың дугаары 2 уруглар сады болгаш ийи дугаар командазында шыырак спортчулар шилиттинген деп чугаалаар болза ажырбас, боларны хоорайның херээжен чонун удуртуп баштап турар Зоя Тагба эдертип келген, а Кызыл кожуунуң херээженнер чөвүлелиниң даргазы Татьяна Сандакованың удуртулгазынга шупту суурларындан командалар төлөптийн көргүскен база Өвүрден ийи команданы Чойганмаа Монгуш баштап алгаш, дыка-ла шыырак ойнааннар. Ийи дугаар командазында колдуу-ла улуглары бар, аныктардан чыда калбайн халчып турдулар, удуртукчуларын-даа, өске-даа аваларны онзалап демдеглээри чугула болду. Оюннарның сөөлүндө «Ам волейболдаптар бис бе...» деп сорук кире берген, баштактанып турдулар. Оон ыңай онзалаары болза, Өвүр кожуунуң торгулар-биле шеверлеп даараан адресин хамык улус шупту сонуграан, тудуп суйбап, чурукка тырттыржып-даа алганнар. Аразында баштактанып, «Тыва баннер» деп чугаалажып турду.

Улаштыр хаак маргылдаа-зы болган. Школадан ырак эвесте ховуда школарында-даа, херээжен улус-даа хаактап маңнашкан, кайы ырактан эскерер болза, кымыскактар-ла. Ак харда изеттинген хаак оруу-биле херээжен чонувус тоордаа хире эвес, шуужуп үнүп-ле турлар, кээп ушкаш-даа, тура халышкаш, оруун уламчылап турдулар. Элзэн болганда, бир дугаар хаакчы кире халып келди. Кызылдың командазының кежигүнү Долаана Биче-оол кымга-даа четтирбейн, хаак маргылдаазынга тиилзэн, улаштыр Кара-Хаак суурнуң адын камгалап келген Белекмаа Монгуш эмчи, ооң соонда хаакчылар шууштур-шууштур кире маңнажып

Зоя Бүрүнней (85 харлыг).

келдилер, дыка-ла сорукут улус болду. Кызыл кожуунуң адын камгалап келген эмчи ол кожуунга кол эмчилеп ажылдап тургаш-ла, черле маргылдаалардан чыда калбас, идепкейжи хоочун спортчуларның бирээзи деп чаңгыс чер-чурттуглары мактады. Амгы үеде Кызылда кадыкшылга төвүнүң кол эмчизи болуп ажылдап, хамык чонну спортче кыйгырып турар эмчи чорду. Өвүр кожуунуң төлээзи Чодураа Монгуш 3-4 дугаарында келди. «Школачы тургаш дыка-ла хаактап чораан мен, ам 53 харлыг, ам-даа чогуу шыдаар-дыр мен, Хандагайтыга баргаш хаактап турайн...» деп, тура-сорукутуу кончуг чугаалады.

Ынчап кээрге, бо хире солун спортчу спартакиада-ның түңнелин ат-сурагыг альпинист Марианна Кыргыс болгаш Тываның Херээженнер эвилелиниң удуртулгазы кончуг харысалгалыг-биле үндүргөш, шаңнал макталды тыыскааннар. Кышкы спортчу спартакиада-ның шилчип чоруур кубогун Кызыл хоорайның херээжен командалары бүзүрелди-биле чаалап алдылар. Дараазында ийги төлөптий олутту Шамбалыгның авалары база 3 дугаарынга Кызыл кожуунуң суурлары Кара-Хаак биле Каа-Хем суурнуң командалары, Өвүрнүң авалары «Эң-не идепкейжи спортчулар», Кызыл хоорайның дугаары 2 уруглар садының кыстары «Эң-не шимченгирлер» база Кур-Чер суурнуң командазы «Эң-не эрес

кашпагайлар» деп тускай шаңналдарга төлөптийн көргүскеннер. База чурттуң хөгжүлдесинге үлүг-хуузу кирип келген хоочун аваларга РФ-тиң Херээженнер эвилелиниң даргазы Е.Лахованың дамчыткан белектерин бергени кончуг өөрүнчүг болду.

Оон ыңай авалар боттарының үзел-бодалын улежи, арга-сүмезин чугаалааннар.

Ольга Дондуй, ТР-ниң Херээженнер эвилелиниң харысалгалыг секретары: «Республикада бүгү-ле херээжен чонувуска байырлалдар таварыштыр Херээженнер эвилелиниң даргазы Людмила Салчактың болгаш ында бактаап кирген аваларның өмүнээзинден изиг байыры чедирип тур мен. Республика чергелиг спартакиадага херээжен чонувустуң бедик сонугралдыг болуп турары өөрүнчүг».

Зоя Бүрүнней, Кара-Хаакта 85 харлыг хоочун башкы: Хөй чылдарда башкылап ажылдадым. Ам назы-харым барган, ынчалза-даа бажыңым чанынга үргүлчү хаактаар чаңылдыг мен. Бодумнуң хаактарымны ап алгаш келдим, күдээм белекке берген, ам-даа эдилеп чор мен, мээң-биле кады назылаан хаактар чүве. Улуг-даа, бичии-даа уруг-дарыгы спортка сонугралдыг чоруур болза эки деп сүмелесээр мен. Мен черле аныяк тургаш-ла, хаактаарыга ынак кижин мен,

ам-даа бо спортту салбаан мен».

Чойганмаа Монгуш, Өвүр кожуунуң херээженнер чөвүлелиниң даргазы: «Кайгамчыктыг чараш Шамбалыг деп суурувусту адап сурап чорааш четкеш, арыг агаарын тынып, хей-адывыс бедип, дыштанып алганывыска база маргылдааны эрттирген эш өөрүвүске өөрүп четтир-дивис, амырап-хөглөп аал-коданывыста чийк чаагай омак хөглүг чанып келдивис» — деп, социал четкиде хууда арнында онзалап бижзэн.

Ынчаарга херээжен улус аразында эр-тип турар кышкы спортчу спартакиаданы башкарып эрттирген Шамбалыгның херээженнер чөвүлелинге, школа коллективинге өөрүп четтиргенивисти илеретпес арга чок. База ол ышкаш кандыг-даа ажылдан чалданмас аваларны онзалап демдеглээри чугула, Кара-Хаактан хоочун башкы Зоя Бүрүнней, Айлян Серен-оолду, Кызыл хоорайның адын камгалап келген спортчу авалар Валентина Кара-Сал, Долаана Биче-оол, Валентина Нурзат, Галина Ликчар, Марианна Кыргыс, Саида Монгуш, Наталья Донгак, Эмма Ооржак болгаш өске-даа аваларга моон-даа соңгаар чедишкенинни частың башкы чараш байырлалын таварыштыр «Шын» солунуу дамчыштыр Тываның Херээженнер эвилели изиг байыры дамчыдып турар.

Ася ТУЛУШ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

ШЕРИГДЕ ООЛДАРНЫҢ АДА-ИЕЛЕРИНДЕН ХОМУДАЛДАР

Амур облазында шериг эрттирип турар (октябрь айда Тывадан, Барыын-Хемчик кожуундан шеригже Даң-Херел Хертектиң болгаш Байыс Кудерек деп оолдар шеригже чорупкан) 23 оол кончук берге байдалга таварышкан — деп, ада-иези дуза дилеп турарын ТР-де солдат иелер комитетиниң юризид Эремаа Доржу чугаалады.

— Амур облазының Белогорскиже шериг эрттирип чоруй барган оолдун ада-иезиниң дугайында моон мурнунда, январь айда, чугаалап турган мен. Ада-иези СИЗО-да оглунга ужуражыптар дээш, кымга-даа барып, генералдың-даа мурнунга айтырып тургузуп чадап каан. Ынчангаш мында бистен дуза дилеп чедип келген. Ында чүгле Шеңне Валерьевнаның оглу эвес, Тывадан 23 оолдун байдалы берге болуп турар. Аңаа чогуш болганының түннелинде, 3 херекти оттуруп каан. Ам бо үеде аныяк ийи оол Сизода. Оон ыңай мээң сагымны дүвүрөткөн чүүл, кажан-даа шериг оолдарны Сизоже суггарда, шериг хептиг кирибес. Ол оолду ноябрь айда чуга чүвүрлүг чанагаш кирипкен болган. Январь 11-де ада-иези хеп чок деп билгеш, айтырыгны көдүргөн. Чуга чүвүрлүг, хөйлеңниг чанагаш чедип келген деп медээни бүрүн эргелиг төлээ эккелген соонда, идик-хепти ада-иези кириген. Ада-иезин ужураштырыңар деп дилеп турган мен. Оглунуң буга кемдээн болган. 12 оол база эмнедип чыткан. Үндүргөн доктаалын көрдүм, 2 аар статьяда оттуруп каан чорду — деп, юрист тайылбырлады.

— Оглуңар шеригже школа соонда дораан чорупкан бе?

— Бистиң оглуус 9 класс дооскаш, Кызылдың авто-орук техникумунга өөренип турган. Бир дугаар курсту дооскаш, ийи дугаар чылында Кемеровонун ОБЯ (МЧС) талазы-биле бир чыл өөрөнгөш, күзүн шериглээр дээр-ге, чорудупкан бис. Эгезинде бисче долгап турган. «Эки тур мен» — деп долгап, чугаалаар турган.

Бир хүн шериг полиция улузу сайгаргаш, чорудуптар боор деп ноябрь эгезинде долгап келген. Оон 11-12 хүнден эгелээш харылзаа чок. Бистиң бодалывыста даңгыраан хүлээп алган соонда, харылзаа чок черде барган деп бодап турган бис. Декабрь 31-де күрүнө адвокаты Ирина Игоревна деп кижиге долгап келгеш, оглуңар сизода деп дамчыткан. Ону дыңнааш, январь 1-де үнүпкен бис. Ол черге январь 7-де чеде берген бис, байырлалдар хүннери болганы-биле чүү-даа ажылдавас болган. Январь 9-та боттарывыс телефон дамчыштыр ол адвокат-биле чугаалажып тургаш, ужурашкан бис. Ужурашкан түннелинде, бистиң оглуусту кемдеп турган деп чугаалаваан. Оглуңарны дыңнаан силер бе, эдьди-кежинде бичии дыр-бак дээш эмчиге чыткан дээн. 30 хире минута дургузунда ол херек-биле таныштырган. «Тыва солдат оолдар-биле таныжып чугаалажып көрүңерем» — диди. Оглуус-биле кады турган оолду кызып тургаш, тып чеде берген бис. Ол оолдун чугаазы-биле алырга, 13 кижиге эмчиде чыдар болган. Столоваяга чемненип турган үеде, орус оолдар-биле маргыш үнгөн соонда, чогуш болган. Чогуш соонда, шупту тарай бергенде, оглум эжи-биле үстүкү каыттан бадып келген турган. Даштыгаа турда, улуг эргелиг шериг кижиге дужаал берген соонда, иткилепкеш, соп-ла эгелээн. Кымның арны-даа билдинмес, бир кижини 5 кижиге соп турган. Бисти эттеп-эттеп тургузарга, эжи Даң-Херел

турбайн барган. Ол мээң оглум болган. Түннелинде боттары көдүрүп кири бергеш, турган кезээнге шина салгаш, эмчиге эккээрге, дөңмээнге чедир гипстип болган. 10 хонук иштинде колдуктааш чок кижиге эштери дузалажып турган. Оон травматология эмчизинче чоруткан, 4 хонганда үнүп келгенде, даңгыраан хүлээткеш, апарган. Аска буттук даңгыракты хүлээп алган болган.

Бис оон Благовещенск хоорайның солдат иелер комитетиниң бир кижизин чугаалажып алган бис. Ол кижиге чугаалап таныштырарывыска, ыңдыг чүве турбаан кылдыр чугаалаан — деп, Шеңне Хертек оглуңун дугайында хомудап чугаалаан.

Бистиң корр.

АВА КИЖИ — ХҮН

Кадыр артты ажып келген аът-шарыда чүдүртүнгөн көшкен аал кезек дыттар доорзунга дүжүрттүңүп алган. Назын ортузу четкен эр кижиге удаваанда шыксымаар бол, черге чыткан будуктардан отту салып үндүрүпкен. Кавайлыг уруун эмзире шаап алган аныяк херээжен, элээди оглун даайыңга дузалажыр сен дивээн турда-ла, оозу хумуң туткан кара-сугдан үнүп орган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының соонда түремик чылдарның бир чазы. 40 чылдарда чуртка эрткен «калчаа казыргы» репрессиялар хөй-хөй өг-бүлелерни хоозурадып, та чеже чаш ажы-төлдү өскүс арттырган чүве. Хавырган өнчүзүңүп арткан борбак-сарбаан чүдүрүп алган аал база ыңдыг салым-чолдугларның бирээзи. Олар Бай-Хөл ховузунга малын малдап, тараазын тарып чип чораан соян уктуг Белекей деп кижиниң алган кадайы, ажы-төлү чүве-дир. Энир чазын өгнүң эр ээзин халышкылары-биле контр деп нүгүлдээш, шииттирип чорудупкандан бээр, сугда байлаң дег сураа читкен. Кадайы алыс боду сартыыл кижиге, сааттыг арткан. Ол кыштың соогунда, чадай-түрөй чигип алган, ам кады-төрээн акызы кижиге көжүрүп алганы ол.

Хөй аймак чону демнежип тургаш туткан-даа бол, бо хүнде ышкаш каалама эвес Калдак-Хамар артын иешкилерниң ажып келгени ол. «Ильичиниң сайгылганы» чыраан эрги Кызыл-Арыг суур «кажып» келген иешкилерни орай дүне уткуп алган. Даайы-күүйү сугларның аалының чанынга борбак чадырга чартык өг-бүлө турумчуп, улус ажылы кылып, чурттап эгелээн.

Көдээ ишке таарымчалыг Кызыл-Арыг, Балгазын ыңчаар Тываның сайзыралын дөкпүнчүдери-биле каш-янзы омак-сөөк эртемниглер кээп турган. Чаа черге көшкен аалдың ажы-төлүнүн улуу-ла 12 харлыг Сиреңмаа. Ол-ла шору апарган болгаш Дамбаны, оон ийи хар бичии Чайзатмааны эдиртип алгаш, улус ажылы кылып, хырнынга өй апарганнар. Үе кызагдаарга иези Ногаан-оол деп оглун, бай-шыдалдыг ажы-төл чок улуска азырандыга берипкенин Саяна соонда билип алган.

Дайын-чаа соонда аш-чем, эм-таң

дээш бүгү-ле эт-бараан ховар тыптыр үе. Аалдар аразында эмнеттинери берге халдавырлыг аарыг непертээн. Ооң уржуундан бе азы муңчулуп чораанындан бе, хөй ажы-төлү-биле арткан аныяк ие арып, баксырай берген. Совет эмчилер аарыгны эмнеп, баш удур тарылганы чорудуп турза-даа, улуг-биче кижилер «хоран» турганнар. Бичии уруун 5 харга чедир өстүрүп чорааш, уругларның авазы

Кавайлыг уруун эмзире шаап алган аныяк херээжен, элээди оглун даайыңга дузалажыр сен дивээн турда-ла, оозу хумуң туткан кара-сугдан үнүп орган.

аарааш чок болган.

Уругларның төрээн даайы база уда-таанда тайгалап чорааш, хайга таварышкаш, ээлбээн. Бүдүн өскүс уругларны угбазы Сиреңмаа карактап арткан. Өскүзүндөн өлбөс дижир. Контрлар ажы-төлү деп атты эдилээр ужурга таварышкан угбалары база акызы-биле Саяна чон аразында кадыг-берге дивейн, ажыл-ишти кылып чорааш, кижиге болуп доругуп, өзүп келген. Школага уругларның кайызы-даа эки өөренип, чүткүлдүг-даа турган болза, арай кызып-кыяр чорукка шоолуг класс дооспаан. Уругларның бичиизи тергип өөредилгелиг, ам арта пионерлер баштыңы болган. Күзүн дараа-зында классче кирер деп амырап турда, бир дарга «колхозка барып ажылда» дээш чорудупкан. Саяна ынчалдыр-ла пионер-жи кызыл галстугун чүгле хеп-сугарга шыгжаар ужурга таварышкан. Улустуң уруг-дарыын ап берип, кадарчылап, саанчылап, хаван азырап, картофель-ногаа ажаажып, хырнын тоттуруп чоруп каан.

Кызыл-Арыг суурунун адаанда 20 километр черде честек-каттыг аяңга улуг ферма турган. Тайга эдээ, магалыг чараш Каскалга улуг угбазы Сиреңмаа башкы кижиге өгленчип алган. Ооң аайы-биле өскүстер маңаа кээп, тайбың ижин уламчылааннар. Оларның кайызының-даа чалыы назынының эки үези, чылыг сактышкыннары эгелээн болгаш амы-хууда салым-чолун моон изээннер. Чайзатмаа уран чүүл училищезинге сургуулдай берген. Өөнүң ээзи шериглеп турда, аныяктарның дун оглу төрүттүнгөн.

Саяна угбазының оглун эмискитеп турда, бодунуң чуртталгазының аас-кежи, чалыы шааның ынакшылы база-ла үр манатпаан. Чаъжын ийи чара өрүп аарга, бирээзи-ле кижиниң билээ дег чоон кара кезегелиг, олут орбас он сес харлыг Саянаны кым-даа эвес, Эрзинниң Сөөл-Черден аалдың эр-чаңгыс оглу Окчаа Иргитович Чыкай холун айтырып келген. Бажыңның кезигүннери алаң кайгаан.

Каскал фермачының инек кажаазындан үнмөс томаанның уруг барып-барып адазының чурттуңдан күдээ эккелген. Оларның кажан, каяа ужурашканы, оол, кыстың танышкан төөгүзү аныяктарның боттарының чажыды кылдыр арткан. 1964 чылдың орай күзүн кадыр Хайыраканның айыылдыг оруу, Чээрэн арт-биле хар-хөргө үдеттирбишаан, «контр» Белекейниң хеймер уруу Саяна адазының чурттап чораан делгемнерин караа-биле көөр, аңаа чурттаар салымны бооп ажып келген.

Өөнүң ээзи, Сөөл-Чер деп тайга хеминиң эриин чурттаан аймактың төлү, шору мал-маганның кижиге болган. «Чаа-Орук» колхозу ол үеде совхоз кылдыр эде тургустунуп турган. Аныяк өг-бүлө күрүнениң мурнунга хүлээлгезин миннип, дораан-на төрүүр кодан хой хүлээп алган. Ынчаар-ла Чыкай өг-бүлө малдан халбактанып чорааш, 7 ажы-төлүн чаяап-бодарадып алганнар. Окчаа Иргитович кады-төрээн акы-дуңмазы чок турган болгаш оглу-кызы немежирге, өөрүшкүзү хайныгып, холу улам дыңзыг ажылдаар болган. Мурнакчы хойжыларның ат-сывы радиога чаңгыланып, солун-сеткүүлге үнүп кээрге, уругнуң Таңдыда төрээнери чоргаарланып, өөрүп органнар.

1984 чылда өг-бүлө малын хүлээткеш, тараажылар шаңыңга ажылдаары-биле Ямаалыг дааның эдээнге, үнүш-дүжүткүр хову же көшкеннер. Сезонуг ажылдар соонда, Сукураа фермазынга бирээзи саанчылаан, өскези кадарчылай берген. Каяа-даа, кандыг-даа берге ажылды изиг-соок дивейн кылып чораан Саяна

Белекеевна хан базышкынынга «сок-тургаш», чыттыр аарый берген. Ынчан 80 чылдар төнчүзүндө, эки үе берге-биле солчуп турда, уругларының улуу 20 харлыг, а бичиизи чаа бирги классчы турган. Аар аарааш, 1-ги бөлүктүн инвалиди апарган авазын улуг оглу, уруу ажаап-тежээй берген. Владимир Окчаевич авазын кадыкшыдары-биле, улуг эмчилерге чедирип тургаш, чүгээртедип алган. Шыырак хемчег аптар лама-хам хоруглуг турган үе. Сураанын тывар дээни дег, Чаа-Хөлден эм чалап эккел ижиртип, сурагы аржааннар-даа чедирип турган.

Чежемейниң аарыга бастырып чыдып алган-даа болза, чаш уругларын, ылаңгыя күзүн 1-ги классчы болган бичии уруун бодап келген: «Мен өскүстүң салымын көрдүм, оода уругларымның аас-кежи тургай. Оларымны амдызында кагабайн көрей. Алдын хүнүм, оран-таңдым, өршээнер!» дээн аваның муңгак дилээн сеткилин долгандыр бойдус билген дег болган.

20 ажыг чылдар дургузунда кадыг-бергелерни ажып чоруур Саяна Белекеевна уругларының ажы-төлүн карактап, езулуг ава, кырган-ава хүлээлгезин күүседип чоруур. Чежемейниң инвалид-даа болза, ол муңгарап-муңчулбас, угааны чарт, бодунуң сагыш-сеткилин чазамактап, чоок кижилери-биле үлежир. Бир-ле каптап, 10 ажыг чылдар бурунгаар уруглары шыырак эмчилер тып алдывыс, авай, аңаа бараал, ам шуут туруп кылаштай бээр силер дээш, белеткендире берген. Авазы үр боданмаан: «Бурган башкы чырык делегейге силерниң араңарга чурттазын дээш арттырып каан, уругларым. Ол мээң эң улуг аас-кежим-дир. Кадымны моон экижидип аар дээш күзевес мен, уругларым. Кара бичимде чаңгыс эвес удаа «чоруй» баар часкан мен. Эрткен оруумга бичии-даа хомудалым чок. Салымымны шагда-ла хүлээп алгаш, бо чурттагамга өөрүп чоруур мен» дээш ажы-төлүн соксадып каан.

Ам Саяна Белекеевна агаар-бойдузу чаагай Таңды сынын эдээнде Куран деп сууржугашта чурттап орар. Кадыыңга чалынмас, арбанның хөй-ниити ажылыңга, аас чогаал мөөрейлеринге-даа киржи бээр. Адын орай-даа бол, агарткан контр Белекейниң уруу чашкы чылдарын дүшдүлдө болган дег ында-хааа сактып кээр. Чаяна ЧЫКАЙ.

АКТЫҢ УРАН СӨСТҮГ ЧЕЧЕН КЫЗЫ

Час – чылдың эң-не күзенчиг үези, чүге дээр, ол кышты халап, чылыг, чырык херелдерин кижилерге шаңнап турар. Марттың кижилери, ынчангаш, сеткили чымчак, өөрзүрөк, хүлүмзүрүү чайынныг болганы чугаажок. Бо айда төрүттүнген кижилериниң бирээзи РФ-тиң ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажил-дакчызы», дээди категорияның башкызы Римма Карбьевна Ооржак мугур 60 харлап турар. Ооң ажил-ишчи намдары, чогаалчы ажил-херээ солун болгаш өзүп олурар салгалдарга үлгерлиг.

Ол «Эдегейниң эзини», «Сылдыстарым дүлгээзини», «Аптара», «Ава чуртум – Ак сумузу» деп номнарның автору. Шүлүкчүнүң бичии чаштарга бижээн шүлүктери 2018 чылда Национал билиг институтунуң «Тыва дыл уругларга» деп төлөвилелиниң чыынды номунда үнген. Амгы үеде авторнуң «Чөлөнгийиш» деп ному чырыкче үнеринге белен.

– Чүү-даа чүвениң ханы утказы чедишчин-биле эвес, а ачы-буян-биле хемчээттинер. Ол дээр, эң-не үнелиг эртинге-дир. Чуртталгаңарда силерни деткип чоруур кижини кым деп бодаар силер, Римма Карбьевна?

– Чүнүң-даа мурнунда уруг-дарыым адазы Кирилл Маайевич Ооржактың ачы-буянын демдегеп каайн. Тывага 90 чылдарда эң баштайгы тургустунуп эгелзэн арат ажил-агыйларының удуртукчуларының бирээзи. Амдыгаа чедир хууда ажил-агыйын удуртуп, ак малын азырап, өг-бүленин бүрүнү-биле хандырып чоруур. Аныяк үлөринде мурнакчы механизатор, чолаачы чорааш шаңнадып, Москваның Бүгү-эвилелдин көдээ ажил-агый делгелгези (ВДНХ) комсомолчу путевка-биле шаңнаткаш, аңаа четкеш келген. Россияның өг-бүлө хүнүнге тураскаадып чылдың эртер байырлалда «Шынчы ынакшыл дээш» деп херек демдээ-биле шаңнатканы өг-бүлөвиске төөгүлүг болуушкун болган. Үш кыстың, бир оолдун адазы база тос уйнуктарның ачазы, кырган-ачазы. Барык 40 чыл кады чурттап келдирис. «Шивээ дег быжыг өг-бүлө» болбайн канчаар, мени кезээде деткип, ажил-ишчи тура-соруум хей-аът кирип, мени чалгынналдырып чоруур.

– Күш-ажылчы намдарыңар таныштырып көрүңер.

– Алыс чуртум Барыин-Хемчик. 1961 чылдың март 26-да Ак сумузуңа хей ажи-төлдүг өг-бүлениң ортун кызы болуп,

төрүттүнген мен. Кызыл-Мажалыктың бир дугаар школазын, 1982 чылда Красноярск хоорайның башкы институтунуң төөгү салбырын дооскаш, төрзөн суурмга төөгү башкылап, күш-ажылчы базымны эгелзэн мен. Сумунуң таваан салган төөгүлүг кижилерин бижип, «Дөң-Терезиниң төөгүзү» деп бичии брошюра номун үндүрген мен. С.Монгуштуң удуртукчузы-биле Ак сумузуңа туттунган субурган тудуунга идепкейлиг киржип, ооң ажыдышкынын башкарыкчылап, Алдын-Кыс Ооржактың тургускан чурт-шинчилел музейин ажыдарыңа үлүг-хуузуң кириштиргенин өөрүп чоруур мен. Бо ажилдарын уламчылап амгы чурттап ажилдап чоруур Элегес-Аксында «Мани-Хүртүнү» туттурган мен. Оон бээр он чыл болган. Элегес-Аксының ортумак школазында чурт-шинчилел музейин удуртуп тургускандан бээр 20 чыл эрткен.

– 1994 чылда «Чылдың башкызы» деп атка төлөпиг болуп, Кызыл кожуунуң уран чүүлчү көрүлделеринге доктаамал киржип, хей-ниити ажил-дарыңа-даа силерни бо-ла көөр чордум.

– Сукпак ортумак школазының директорунуң өөредилге-кижизидилге талазы-биле оралакчызы болуп ажилдап тургаш, хей-ле ажилдарны кылып чоруткан мен. Чаңгыс сөс-биле школазының удуртукчузын, башкы эш-өөрүмге кезээде чоргаарланып чоруур мен. Кызыл кожуунуң Элегес-Аксы школазында директорлап, бо сумуга бичии чаштар садын, өскүстерге интернат ажыдып, кажан тууйбу заводу хагына бээр, 100 ажыг ажилчын олуттар ажыдып, чоннуң амыдыралыңа ачы-буянын чоруктарыңа кылдым.

2007-2012 чылдарда Элегес-Аксы сумузуңуң баштыңа, Төлээкчилер хуралының даргазы болуп, ол үеде дайынның, күш-ажылдың хоочуннарыңа «Сумунуң хүндүлүг хамаатызы» деп атты тыпсырын, «Үлөгерлиг огород», «Эң чараш чечектиг сад» дээш мөөрейлерни чорудуп, аныяктар хүнүнде майгын каккаш «туристтик слет» эртинериниң, «Күскү дүжүт делгелгезин», ыдыктыг Шагаа, май 1-де чарышты, школа назы четпзэн оолдарга эки шаңналдыг хурештерни эрттирерин чаңылчаан. Мактанып канчаар, чон өөрүп турган. Элегес-Аксы школаның ыры башкызы Галина Монгуш-биле «Бай-Булуң» аас-чогаал ансамблин кады тургускан

мен. Ооң кежигүннери ам суурнуң хоочуннары апарган, ол бөлүк 20 чыл болуп турар. Ону удуртуп, сценарий тургузуп, башкарыкчылап-даа келдим. Тыва дылды сайзырадып, улустуң аас чогаалын нептередип, алды чыл иштинде «Кожамыкка кончуг-ла мен» деп мөөрейни эрттирип, өөреникчилер, башкылар, ада-иелерниң киржилгезин хаара тудуп алган бис.

– ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Римма Карбьевна Ооржактың дугайында хөй чугаалап болур. Чогаалчыга шынзылгасын ынчангы дарга Чылгычы Ондар Элегес-Аксы суурнуң культура одаанга хей чон мурнунга тывыскан. Ооң бижээн шүлүктөрүндө улусчу чаңылдар, төрзөн чурт, ажил-амыдыралчы одуруглар кол черни ээлеп турар. Авторнуң бижээн чаа шүлүктери-биле таныжыңар.

ЧАЛБАРЫГ

Ужур-чөпке өөредир,
Улуг өндүр чонумну.
Уйгу дүштен ыравас,
Угулза дег, Тывамны.
Өөрүшкүмнү үлөжир,
Өндүр мерген чонумну.
Ада-өгбөм өргээни,
Ажай-буурул чуртумну.
«Чонум чоорган,
Хөйүм хөлбөң»,
Чоон орууң улавышаан,
Чоргаарланып, чалбардым.

АВА ЧУРТУМ – АК СУМУЗУ

Сөзү Р. Карбы, аялгасы Г. Монгуштуу
Төрүттүнгөш, өскөн суурум,
Дөңгелчиктиг Ак сумузу,
Ада-ием, өгбелерим,
Алыс чурту – Ак сумузу.
Ак сүлдө тугу киискзэн,
Ава чуртум – Ак сумузу.

Артыы ийин Алаш каастаан,
Аржаан эмин чонга сөңнзэн,
Баарында Хемчик ырлаан,
Балык, аңын, катый шаңнаан.
Ак сүлдө тугу киискзэн,
Ава чуртум – Ак сумузу.

Эдегей, Ак, Алаш, Хемчик,
Элбек суунга дүжүт чалгыыр,
Тараажылар, малчыннарның,
Дагылгалыг ыдык чурту.
Ак сүлдө тугу киискзэн,
Ава чуртум – Ак сумузу.

Башкы, чогаалчы Римма Ооржак.

ХАЙЫРАЛЫГ АДА ШЫДААР

Амыдырал чаяап берген,
Ава күжүн деңнээр күш чок.
Ачаларның сүлдө күжүн,
Адап санап шыдавас бис.
Аар чүктү көдүрерде,
Ачазының холу дыңзыг.
Ажы-төлү тенектензе,
Ачазының сөзү чидиг.
Хөөмейлзэн өпей ыры,
Хөөн сеткил чазап чоруур.
Эзир-самы, хүреш, оюну,
Эр мөзүнү кижизидер.
Аът-шары, чычаан-терге,
Ачазының эдилели,
Уйнуктары ооң соондан,
Улай уктап эдерерлер.
Ожук-оттуң чалбыраажы,
Оолдун, кыстың сүлдө-сүзүү,
Кадайының долбан чыры,
Хайыралыг адаларда.

ӨӨРЕНИКЧИМГЕ

Башкы болган мергежилим
Байыр шинчи кирип чоруур,
Өөрүшкүмнү хайныктырар,
Өөреникчим – чоргааралым.
Дөртөн чылдар башкыладым,
Дөртөн, бежен карак менче,
Кичээлимниң дургузунда,
Кичээнгеий-самбырада.
Чамдык өйдө чаптаар-даа мен.
Чаржып, самнап, ойнай бээр мен.
Аразында сценажыткаш,
Артист-даа бооп хуула бээр мен.
Мөөрейлерге тиилеп аарга,
Мөгелер дег, девий бээр мен.
Шылгалдага демниг, күштүүң
Шынзыдып көр, өөреникчим.

Лидия ИРГИТ
чугаалашкан.

ДУШТЕР ЧҮНҮ ОШТАП ТУРАРЫЛ?

Чер кырында чурттакчы чоннуң хей кезии дүне удуп турар дээр болзумза черле часпас боор мен. Удуп турар болганда олар дүштү албан дүжээр деп шуут-ла 100 хуу бүзүрээр мен. АШын солунуң номчукчулары дүштер чүнү оштап турарын сонугураваас дээр болзумза, база-ла чазыптар боор мен. Бо айтырыга харыялап бээр-биле Тывада база бир хүндүткелдиг башкыларның бирээзи Станислав Күжүгетович Сереноттан дилзэн бис. Ам ооң харызын парладымыс.

Номчукчунуң айтырыгы дыка чөп. Сарыг шажын дүштерже база улуг кичээнгеийи салып турар. Бөгүн силерниң айтырыгыңарга М.В. Сотниковтуң Улан-Удэниң ном үндүрер черинге үнген «Дүш ооң утказы болгаш камгалал ёзулалдар» деп номунга үндөзилеп харыялап бээр-дир мен. Бо номну эрги моол «Дүмбей мугулайны чырыдар чула» деп судурдан очулдурган.

ЭКИ ДУШТЕР

Арга-арыг, шык, чечектер, сылдыстар, бөрү, көгө-буга, ала-сааскан, арылар, ары азыраар чер, акшатагерик, өдүрөк, соңга, чоттунар аржылы, арнында сал үнүп турар, аалчылар, ханзыраашкын, эт-сеп тывары, ыглар-муңгараар, өлүп чыдар кижини... Бо бүгүнү көөрге эки кижини-биле ужуражыр, эки медээ дыңнаар, байыыр, олчалыг болур, келир үеде чурттаар эжинге таваржыр, кудалажыр, төрелдери-биле ужуражыр, хүндүткелдиг аалчы келир, назыны узаар, чуртталгазынга чедишкенин болур. Эки дүш дүжээш, Будда бурганга тейлээш: «Ум гама дивани рагча хум пад» деп таринаны 21 катап номчааш, 3 катап курайлаар.

БАГАЙ ДУШТЕР

1. Дүжүнде ыткыр каттырып турар, самдар азы үлдүргей согуна, чечектер болгаш оът-сиген чулуп турар, каттар, чимистер, горох, кукуруза, тулаа көөр болза,

муңгарал, ыы-сыыны оштап турар болур. Эртенинде үнүп орап хүнче көрүп алгаш, «Ум марзия нам суха» деп таринаны 21 катап номчааш, чараазын ажыраар.

2. Суг чок кадып калган кудук, тулаа, арага ижип турар, ажыг чөм чип турар, бичии уруг, эзирик кижини көөр болза, эт-сепин чидирер, ядараар, түрээр. «Ум агани нигани набила мандала мае суха» деп маанайны 21 катап номчааш, холдарын даашкыр часкаар.

3. Улгадып чыдар бора өңнүг хемге дүже бээр кылдыр дүжээр болза, хилинчектенип аарыыр. Тиглени берген аякка сугну куткаш, «Ум базар гуру бадма седий хум пад» деп таринаны 21 катап номчуур.

4. Чылан, чылан оолдары — чер, суг эзлеринден хора келир. Артыш салгаш, аъш-чөм белеткээш, «Ум базарвани хум пад» деп таринаны 21 катап номчааш, төрзөн чериниң дагларын, оваазын, хемнерин сагыжыңа бодал алгаш, белеткеп алган чөмин өргүүр.

5. Дүштери турлур, ханың эът тудуп алгаш кээп ужар болза, багай чүүлдер, частырыглар кылыр. Эрлик-ловуң хаанның элчизинге дужар. Эрлик оранынче орук ажыттынып турары ол. Эрлик-ловуң болза, өлүмнүң хааны. Бурган Башкы Буддага чалбарып, оон дуза дилээр. Чула кыпсып, артыш салгаш, 21 азы 108 катап дараазында таринаны номчуур. «Ум намо Тахтагата, илши, илши, милиши, милиши, бинаяна, бинаяна, намо багада бара-ди даям, варада ириди, ириди мириди, шуриди, шуриди, ушури, ушури, буюей, буюей су-ха».

6. Теве, хуна, чиг эът, эът чиир, ине, бижек, шиш баштыг эт-херексел, көрүнчүк—кара күштерниң талазындан хора келир. Холунга 9 кара даштарын тудуп алгаш, «Ум хаса дива хумпад» деп таринаны номчааш, адыжынче

даштарже 3 катап үрүпкеш, даштарын 8 чүкче, а бирээзин дээрже үндүр октаптар.

7. Кара ыт сүрүп чорааш ызырыптар болза, чатка дээрден халдаан болур. Саазыңа ыт бажы чүрааш, үзе-чаза соккаш, 21 катап «Ум ха дон дог» деп таринаны номчааш, саазыңарны соңгу-барың талаже октаптар.

8. Чаг чиир, хей чөм чип турар, балыглар оюлганнар болза адааргалдан тывылган багай аас-дылдан хора. Аякка суг куткаш, 21 катап дараазында таринаны номчуур. «Намо шизанада гордая, хулу, хулу, дишта, дишта, банда, банда, хана, хана, а маради хум пад». Ооң соонда сугже үрүптерге суг аржаанче шилчий бээр. Аржаан-биле арны-бажын, хол-будун чуггаш, хорлал чүгүнче чажыптар. Хорлал чүгүн сарыг шажын календарындан көрүп алыр.

9. Каарган, торга, чуурга, тон, кештен кылган хептер, чанагаш херээжен — аас-дыл болур. 21 катап дараазында таринаны номчуур. «Ум асидада бадриа аварзеди сарва дихана дасая хана хана друм друм хум хум пад пад су-ха».

10. Кызыл-дустаан ада-ие, дөргүл-төрелин, таныыр кижилерин көөр болза, олар силерден буян көргүзерин дилеп турарыңа демдээ болур. Хүрээ-хиитке чула кыпсып, бурганнарга 3 хүн дургузунда өргүлдө кылыр ужуруг силер. Херээжен улус судурлар ораар барындактар даарааш, хүрээге башкыларга өргүүр. Бичии уруглар ыт-куш чөмгерер. «Ом мани падме хум» деп таринаны хей катап номчуур. «Сундуй» деп ном чагыдар.

11. Мында бижиттинмзэн чүүлдер дүжээр болза, эки-даа, багай-даа болбас.

Владимир ООРЖАК.

РЮКЗАГЫМ ЧҮКТЕП АЛГАШ...

2021 чылдың Шагаазын тыва чон-биле кады дыка эки байырлап эрттирдим.

Шагаа бүдүүзүнүн хунунде өөм ишти Раиса Монгушовна-биле кады амданныг аш-чемниң дээжизин белеткеп хайындырып алгаш, стол кырынга шыгырт кылдыр салгаш, чамдызын рюкзагымга суп алгаш, эртенинде даң бажында 6 шак ажа дүжүп чорда, бажындан үнүпкен мен. Цеченлинг хүрээзин тейлеп долгангаш, Тываның национал парыгыңче басыптым. Парктың эрик кыдында чоннуң көвейи-даа кончуг. Ында тыва, орус хамнар улуг оваа кылып алган, от чайнаар. Хоорайның бөдүүн чону Шагааны маңаа эрттирер.

Кызыл хуннун үнүп кээрин мурнай уткуур дээш, хемни кежир бичии кокпа оруктап чоруп олур мен. Каа-Хемни барык кежип келгеш, соомче көөрүмге, ыракта бир кижидүргени кончуг чоруп олур. Манай алыр-дыр дээш, эрикке тур мен. Чедип келзе-ле, бистиң бажыңывыстан ырак эвесте кожавыс Сергей Федорович Чадамба болду. Чылы-биле мөндө-жип ужурашкаш, чылдың-на Шагааны маңаа уткуп турарывысты чугаалажып, каттыржып турдувус.

Чадамба дээрже спортчу, дыка чиик адак кижиде. Эрткен чылдарда ол Иштики херектер яамызының дүрген хөдөлүр ротазының командири чораан кижиде. Ол эжим мурнап алган, мен ооң соо-биле даянгыштыг чүткүп үнүп олур мен. Харның улуу медээжок, хөртүктөп каапкан, дагның кадыры кедергей. Орту хире үнүп келгенивисте, хун ам-на чылбырып

үнүп олур. Чаражын канчаар боор, боп-борбак-ла кызыл чүве. Холдарывысты бөле тудуп алгаш, чалбарып йөрээп, алдын хун, оран-таңды бисти камгалап карактазын деп, тейлеп шаг болдувус.

Парктың дужунда бо дагы социализм үезинде Ленин даа деп турган. Шагда чогуу адын Белдир даа дээр, чүге дээрже Каа-Хем биле Би-Хемниң калгышканында турар. Чамдык улус Хавырга даа деп-даа турар. Көшкүн чон чылгызын бо дагың эдээңге чыгап, доктаадып турган дээр чүве. Бо даг дээрже кайгамчык алдарлыг, социализм үезинде, эрткен вектиң 60-70 чылдарында Кызыл хоорайның улуг-биче бүгү чону суббота, улуг-хун хуннеринде маңаа кымыскайа дег хөй болур турган. Бо дагың мээс чарыын хаактыг (лыжалыг) кижилер шыва алган турар. Чоннуң ол үеде идепкейлиин кижиде кайгаар. Мен хып дээн аныяк үемде бо дага хаактап, дагың чыс бажындан баткаш, хемге кирип халдып турдум. Ынчан мен «Шын» солунга ажилдап турдум.

Тываның баштаар черлеринин улуг даргалары, башкылар, эмчилер, сургуулар, бүдүрүлгө черлеринин ажилчылары маңаа чуңгулап хунээр турган, хөглүүн канчаар боор. Улуг даргавыс Тока чаңгыс бут кырынга турупкаш, бадыптарга, улус кайгаар. Улуг даргалар Б.Ш. Долчамаа, Х.А. Анчымаа, М.К. Мендүме, М.К. Шырап дээш өске-даа молдурга даргалар демги эң улуг даргавысты өттүнер дээш, бар-ла шаа-биле шырбайып-ла турарын кыдындан көрүп каап, кайгап турар

мен. Шагда эрткен үениң сктыышкынын бо дунмам Чадамбага чугаалаарымга, кайгап ханмас.

Мен эжим оолдун соондан шаам-биле шырбайып-ла чоруп олурдум. Чазап алган даянгыжымның ачызында тура дүшпейн калгып-ла чордум. Чадамба мени манагынып, дыштанып туруп каап, үнүп олур. Дагың чыс бажыңга үнүп келгеш, сагыжывыс ажаан. Белдир дааның кырында чиңге шет ыяштар-биле улуг чадыр кылып каан тудугжугашты көрүп тур бис. Мындыг улуг бедикче бо ыяштарны канчап үндүрүп келгенил, ындыг чагай сеткилдиг кымнар ирги деп чугаалажып тур бис. Ында янзы-бүрү кадактарны азып каан. Бис база эккелген кадактарывысты баглап кагдывыс, ыңай-бээр хөлбөңейндир хадып турлар.

Рюкзактарда чүктөп келген үүрмек ыяштарывысты кажаалай салгаш, одап-каш, бүгү-ле кемивистиң дээжизин ынаар ургаш, артышты салгаш, кыпсып үндүрүптүвүс. Хып турары-даа кайгамчык. Йөрээл кылып, сүттүг шайывысты ыңай-бээр өргүп, чалбарып-ла турдувус.

Дыка омак чугаалажып, дагың ийи талазынче көрүп каап турдувус. Шагаа хунунде Кызылга дыка аяс хун болган. Ынчалза-даа хоорайны көөрүвүске, кара ыш иштинде, чамдык бажыңнар көстүр-көзүлбөс. Восток талазында, хоорайның мурнуу чүгүнде, хавак кырында хөй каат улуг бажыңнар имирээрп көстүп турар. Бичии бажыңнар шуут көзүлбөс болган.

Улуг-Хемниң эрик кыдында Кызыл партизан кудумчузунда, Азия төвүнде

мүн-не чүгээр, хат хадымырлап турар болгаш ындыг боор. Мындыг кончуг кара ыштың иштинде хун-хуну-биле, ай-айы-биле хоорайның чону, бис, канчап шыдажып чурттап турар улус боор бис деп, кайгап чугаалажып турдувус. Вавилин ээптээнде турар бажыңнар адыш иштинде дег тода көстүп турар. Ында ыш эвээш. Шериг хоорайның, ында улуг-биче бажыңнарның, тудугларның хөйүн чаражын канчаар ону. Биске оң талакы хоорай кедергей эки тода көстүп турар.

Совет үеде Кызыл хоорайга кайгамчык чурукчу Демин деп орус эш чурттап, ажилдап чораан. Ооң чурраан хөй чуруктарының аразында бир онзагай чурук бар. Ол болза Кызыл хоорайның оң талазында келир үениң бедик, каас чараш бажыңнарын, улуг эвес эң чараш хоорай-жыгашты дыка тода, көскү кылдыр чуруп каан. Ол улуг чурукчу Кызыл хоорайның оң талакы кеззэн, келир үезин тода көргүскен. Ам бо үеде көрүп турарга, оң талакы шериг хоорай чурукчу Деминниң чуруунда дег олчаан.

Белдир дааның бедиинде ыш чок. Кончуг арыг агаары дунмам Чадамба-биле хөрек долдур тынып, хөөрежип турдувус. Оон дедир бадыптывыс. База-ла дунмам мурнап алган, мен ооң соо-биле даянгыжымның ачызында чуңгулап каап бадып орган мен. Хөртүк харның кырынга кижиде сиигейндир чуңгулай аарак бадар. Дагың өрү үнеринге бодаарга, бадары чиик болбайн аан. Ынчап чорааш, хемни кешкеш, бажыңнарывысче басып чанып-тывыс

Сүге-Маадыр МОНГУШ,
күш-ажылдың хоочуну.

ТЫВАНЫҢ САЙЗЫРАЛЫНГА АЖЫКТЫГ

Республиканың кожууннарының муниципалдыг программаларының чорудуу, амыдыралга боттандырылгасы хөгжүлдөзүңгө ажыктыг дээрзин демдеглээр чугула.

Бай-Тайга кожууннун Төлээлекчилер хуралына ТАР-ның тургустунганындан бээр 100 чыл оюнга, кожууннун 80 чылдан байырлалына тураскаадып, муниципалдыг программаларның чорудуун боттандырап ажилдарга 9,6 хуу акша көрдүнгөн.

Бай-Тайга кожууннун чагырга даргазының хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Ч.К. Кашпык-оол көшкөн хуралга дыңнадындан ап, кожууннун муниципалдыг программаларының чорудуун амыдыралга боттанып турарын таныштырып көрей. Эки турачыларның тураскаал девискээринин кылдынганы үр болу берип, эргижиреп, буступ дүжүп эгелээр, төөгүлүг тураскаалды «Таарымчалыг хоорай хүрээленин тургузары» регионалдыг программаның дүүштүр «Эки турачыларга» тураскаалдың капиталдыг септелгезин чорудары болур. 500 дөрбелчин метр черни брусчаткалар чадып, херимнээш, кижилер олурар сандайларны кылыры көрдүнгөн. Тураскаалды долгандыр демирден кылган, өлчей удазынның хээлерлиг херимни кылырынга Бай-Тайганың ус-шеверлери болгаш Барыын-Хемчик кожуундан «Универсал» кызыгаарлаттыг харыскалгалыг нитилел-биле керээ чарып ажилдап ТАР-ның 100 чылынга, Бай-Тайга кожууннун 80 чыл оюнга тураскаадып, девискээр шөлдерге тууйбуларны чыскаай салырын, чорударын удуртукчу А.О. Монгуш башкарып турар.

Ол бүгүге 2021 чылды улаштыр Тээли суму чагыргазының бажыңын улаштыр септээр, долгандыр чаа херимни кылып ногаанчыдар. Программаларның күүселдезинге Тээли-нин дугаары 1 школа доозукчулары

төрзөн суурунга тураскаалдыг чараш чүүлдерни кылырынче угланган. Совхоз Тээли школазының чоогунда «Эзирлер уязын» туткан. «Спорттун болгаш культураның сайзыралы» деп программага дүүштүр, Сүге-Маадыр В.Х. аттыг стадион чоогунда «Тээли, сеңээ ынак мен» деп стеллазы кылдынып, стадионно ногаанчыдар, шко-лалы, аныяктар маргылдаалар, спортчу оюннар чорудар шөлдерни чаартып, сандайлар кылып, ногаанчыдып турар.

Бай-Тайганың Н.С. Конгар аттыг Бай-Тал суурунун школачылары болгаш сумунун чагырга чери ТАР-ның 100 чыл оюнга тураскаадып, эки турачыларның тураскаалын чаартып «Мен Бай-Талга ынак мен» деп стел-ланы кылып, көдээ совет бажыңын «Көдээ черлерни сайзырадыр» деп национал төлөвилел дүүштүр чаар-тыгган херимни кылып, ногаанчыдар деп турар. Өскүстөргө чаа бажыңнар тудары чугула болуп турар. Шуй Тээли аразында 19,6 км узун чазагыг орукту асфальтлаарын, «Чаңгыс-Теректиң» суггарылга системазына капитал септелгени чорударын, Ээр-Хавак сумузунга чыл бүрү ажилдаар, ногаа өстүрер шөлду арыглап аштааш кылырын, Тээли – Ак-Довурак аразының оруунга 3 км асфальтыны чарытын планнап, документилерни белеткеп эгелзэн.

Ш.С. Күжүгет аттыг Кара-Хөл шко-лазынга 270 олуттук школыны, чырык бедик вольтулуг хандырылганы болгаш орук септелгезин ам-даа экижидер сорулганы салып турар. Бо бүгү Бай-Тайга кожууннун социал хөгжүлдөзүңгө ажыктыг дээрзи билдингир, кылдынган чүүлду чөптүг ажылгаары чугула. Бичии уругларга Тээлиде «Белек» садын туткан, ам улаштыр тудугну кылып турар. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун айыткалында чаа чүс чылдың улусчу программаларын ажилдап кылганы Тываның хөгжүлдөзүңгө ажыын бере бээр болгаш 2021 чыл «Улусчу инициативалар чылы» деп адап турары чөптүг.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Бай-Тал суур.

ҮЛЕЖИП БИЛИР КИЖИНИҢ ҮҮЛЕЗИ ЧИИК

«Куруг холдуг эргин артаарга куруг-лаар» азы «Үлежип билир кижиниң үүлези чиик».

Чүге ынча дээрл? Бо ужурунун база бир өске тайылбыры азы чылдагааны бар. Бо оран, делегейде чуну-даа алырда баштай өрттөн үндүрүп төлээр болур деп бойдустан, амыдыралдың дүрүмнеринин бирээзи. Алган кижиде бээр апаар, берген кижиде алыр апаар. Амыдыралда халас чүве чок деп чүүлду өгбелеривис билер. Чонну өөртүргө чорук-даа бүдүнгүр. Өгбелеривистиң бо үнелиг билии уттундуруп бар чыдары амгы хуннерде эскертинип турар. Экономиктиг бергедээш-киннер салдары болгаш өске чоннарың аажы-чаңнарын өттүнчүп турарывыстан деп болур. Ылаңгыя Голливудтун болгаш оон-даа өске барыын чүктен келген, биске чигзинчиг турган чаңчылдар, аажылааш-

кынны кызып-кызып өттүнүп турар апарган бис. Ынчангаш тыва аажыга дүүшпес, чүгле бодун бодаар чорук непереп келгени ооң ужурунда база болуп турар чадавар.

Амгы хуннерге чедир тыва аалчы бичии-даа бол белекчигештиг баарын кызар. Бо хуннерде ооң ханы утказын, ужурун сагын-мас-даа болза, черле ындыг чүве болгай дээш сагып чоруур улус бар, ылаңгыя улгаткан назылыг чон.

Улуг улусту дыңнаарга «Үлежип билир кижиниң үүлези чиик» дээр, ынчангаш чонун өөртүп, белектиг аалдап баар. Бо чаңыл кижини харам эвес чорукка өөредип, бүгү-ле чүүлдер мээң болзун деп көрүштөн хостаар сорулгалыг. Өнчүзүңгө ижиккен кижиге амыдыраары берге, чидири хөй болур деп үе-шагдан эскерген өгбелеривистиң мерген билиин утпайн, сагып чорууру биске артык болбас.

Социал четкиде бөлүктөн
хоолгалаан.

ЧОДУРААЛАР

Часкы бойдус кидин түлүк, Частып, оттуп херлип-ле тур, Хүнден, хүнче чылыын сөңнээ. Хүнээрктиң эргеленчии.

Часкы үеде чараш кылдыр чечектелир Чодурааларның, кадыкшылга ажык-дузанын чугаалажып көрээлиңер. Чодурааның борбак кара катчыгайы, кыжыраң амданныг, чычак сүүзүнүг эм үнүш болур.

Ооң кадындан, өзүп турар ыяжының чөвүрээзинден болгаш чечектеринден ханды, чулукту кылып алгаш ижип эмненип алыр.

Чодурааның эм кылыр кезектеринде углеводтар, С, Е, Р деп витаминнер дээш янзы-бүрү организмни эмнээр бүдүмелдер бар.

1. Чодурааның химистеринден хандыны (настой) кылыры.

- бир стакан изиг сугга 1 улуг шопулак чодураа кадын каапкаш, аксын дуглааш, 15 минута тургузар. Соой бээрже сыскап алгаш, чартык стакан сугга 3 улуг шопулакты холупкаш, чечменин мурнунда ижип алыр. Эмненири:

- ижин аараанда,
- ижин-шөйүндү аарыгларыңа ижер.
- бодунун бодап турары-биле хандыны кылгаш, караак аарып турар байдалда эмненип болур.
- чедиштир бышкан каттың чулуун ириңней берген балыгны экиртиринге ажылап болур.

2. Чодурааның өзүп үнүп турар улуг ыяжының чөвүрээзинден чулук, ханды-

ны кылып алыр.

Кылыры: 10 г кургаг чөвүрээни бир стакан изиг сугга 30 минута тургузуп алыр. Марляга сыскаар. Чечменин мурнунда чартык стаканын хүнде 3 катап ижер.

Эмненири:

- баш аарып турар болза ижер;
- ижин аараанда, чүрек аарыңа ижер;
- херээженнер аарыгларыңа;
- ижинге курлуп турар черлер тыптып келгенде ижерин, ижин-шөйүндү аарыгларыңа эмчизи сүмелеп турар;
- соокка алзып аараанда, чөдүртүп турар байдалда ижер;

- диш эмчилери, аас иштин чайып, диш аарыңа чидиреринге сүмелеп турар.

Оон аңгыда часкы чаа чулук өйүндө чодурааның чөвүрээзин болгаш будуктарының бүрүлерин хандыландыр тургузуп алгаш кеш аарыгларыңа (дематоз), кадага (фурункул), чүстөр болгаш шыңганнар аарыңа ижип болур.

3. Чодурааның чечектеринден хандыны кылыры.

Бир улуг шопулак ишти чечектер хоюндузун, бир стакан соок сугга 8 шак иштинде тургузар.

Эмненири:

- чечектерден кылган хандының бүгү хевирлери, өкпе аарыгларын эмнээринге ажыктыг болур.
- организмниң бүдүмелдер солчулганын экижидеринге ижер.
- балыглангаш, хуулган буттарны эмнээринге ажыглаар.

Ая УСПУН белеткээ.

Чагаалар аразындан

ТАР-НЫҢ 100 ЧЫЛЫНГА

АВАМ
ДУГАЙЫНДА

Ада-ие кырый бээр,
Ажы-төлү өзе бээр.
Кырганнар чөптүг сөскө
өөрүүр болгай,
Чөгөнчиг-ле чүвеге хомудай бээр.

Кыраан, азыраан ада-иезин аартыктап болбас. Чоннун угаадылары дыкала чөптүг. Маңаа даянып алгаш, авам хөөкүйнүң болгаш ооң эш-өөрүнүң дугайында бижикседим. Авамны Чыкаан Оюн Дойнур уруу дээр. Ол Дойнурларның эң бичи, алды дугаар уруу. Ада-өгбөзи Кызыл-Суглуг Баян-Кол чурттуг. Авамның чурттап чораан чери Межегей. Авам ызыгууру ламалар, хелиңнер, оюннарның чаңгыс оглу Седен Оюнга өгленген. Авамның аныяк үези, амыдыралы берге үеге эрткен. Ачам Тывага болуп турган коргунчуг репрессияга таваржып, өг-бүлезинге, уруг-дарынынга дуза чок болуп, 2-3 катап актыг черге кара-бажыңга эрттирген болгаш эт-сөвин, мал-маганын хавыртып, човулаңны көргөн. Ол үеде (1930-1950 чылдарда) тыва иелер, ажы-төлү-биле берге байдалга чурттап турган. Дөргүл-төрөлдери безин «контр кадайы» деп бак сөглөп турган. Чылдар эрткенде ачам муңгаралдарын, сеткилиниң хомудалдыг балыгларын «дуу оранче» апарган. Өршээ, бурган.

1951 чылда менден улуг угбам ачазын

ТООЛДАР ДЫҢНААР
ЧОРААН БИС

Эргим, ада-иелер, «Шын» солун кижигүрүнүн холдан салбас номчуур ынак солуну-ла болгай. Хоочун өгбө солун кайгамчыктыг солун, ажыктыг сүмелекчи. Республикавыста, кожуун, сумуларда чер-черде чүү болуп турарын, шуптузун чырыдып бижээн болур. «Шынны» номчаан — часпас дээр кончуг шын. Шынчы солуну-ла дыка солун, уткалыг тоолдар парлаттынып турар.

Ол тоолдарны чаңгызын-даа эрттирбейн, ажы-төлүмнүң бичии уругларынга номчуп берип, улуг өөреникчилерниң боттарына номчудуп турар мен. Эгезинде шоолуг сонуургавас турганнар, ам шуут-ла тоолдуг «Шын» солун кажан үнер, кажан эккээр сен» — деп айтырып турарлар. Алдыгы класста өөренип турар уруумга ыткыр номчулга кылып, минута айтып берип тургаш, тоол номчуур сонуургалын чедип алдым. Ол уруум ам боду 2-3 класс дуңмаларына тоолдарны дыка аянын номчааш, утказын чугаалап

Өөм ээзинге тураскааттым

АМЫДЫРАЛ ШЫЛГАЛДАЗЫ

Ада-ие өгбелерим, алызындан аңчы, малчын. Аралажып өскөн болгаш, ам-даа кады чурттап чор мен. Төөгүмнү колтараарга, төнчү чок-ла болу берди. Алды ада билер болза, «алдар-ат» — деп мактаар болгай. А мен база үем кээрге, ада-өгбөм колтарыптым. Өгбелерим эки чурттап, өзүп мандып чораан болду. Кырган-ачам Балдар ирей кызып, малдыг чурттап чорда, «Контр» — деп атты шамнааш, когун үзе малын алган. Ырак черде Аксы-Барлык, ырма сынчыг чуртталганы Ынчан олар билген эвес, ынаар шөлүп чорудупкан. Чалгаа кижигү бергелерге чанны бээр боор, түрей бээр боор. Ынчалза-даа өгбелерим, ылап шынныг үнүп келди. Эртен туруп, тараа тарып, эмгежок хөй чонну баштап, Эгин деңге үлежип-даа, эки чурттап эгелээннер. Болчаан эвес «берге үе», боларларга база келген. Баштап чораан ада мөчээн, баар-кирер чери-ле чок. Хары черге чурттаар эвес, хайыралыг ава күжүр Каш малын сүрүп алгаш, катап Таңдыга чедип келген. Ожук даш дег оолдары орлан-эрес өзүп келген. Олар база олурбайн, оон шимчеп чорувуткан. Ачам Сырат улуу кижигү, адактары Хаян, Суван Амыдырал-чуртталгазын ам-на таптыг эгелээннер. Таңды эдээ байлак оран, таныыр чону деткип үнгөн. Хайыралыг үелери харааданчыг эрткен болган. Ачам малчын ажилына амыдырап кирипиткен. Алган эжи, ажы-төлү, алызында дөрт суг четкен. Алды чүс мал кадараштың, ажы-төлүн өстүрбүшаан,

сактып, ийлээш чок болган. Ол чылын дораан-на авамны угбазы Чедерже көжүрүп апарган. Олар чаа тургустунган колхоз кежигүнү апарган. Колхозка салыр мал-маганы бар эвес, хавырткан. Чаа үениң хайнышкынның үези эгелээн. Колхоз, совхозка эш-өөрү-биле Кур-Черниң делгем ховузунга үнгөн тарааның дүжүдүн арыглап, кургадып, мал-маганын кадарып, колхозтун дагааларын-даа азырап турган. «Көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөңзү чок» деп үлегер домак чиге-ле сөглээн. Амыдырал чаңгыс черге турар эвес, авамның эш-өөрүнүң ажы-төлү ам-даа Кур-Чер суурда чурттап, ажилдап чорууру өөрүнчүг. Колхоз совхозче шилчип, мал-маганы көвүдөп, тараа шөлү улгадып, «Тиилелге» совхозу Тывага ат-алдарлыг, тараалаң болган. Саанчылар инектерин хүнде ийи катап саар турган. Чечекмаа Монгуш, Норжуңмаа Ондар, Бочуунай, Кара-кыс Дүлдүевна, Раиса Монгуш дээш дыка хөй саанчылар «Хүндүткелдин самбыразындан» дүшпөс турган. Авам эштери-биле бир дугаар херээжен тракторист Борбаанайның сөөрткен сеялкаларының соонга турупкаш, та чеже тонна тарааны чашкан дээр. Дыка эки тодугаа үе турган.

Машина-балгат көвүдээн, шөлден сизген, тараа кескен аныяктар кезээ чанарда, чир-шоң дүжүрүп, суурну дургаар, почтага улаачылап шаап турумда, «Дыдыраарган кара баштыг» деп ырыны ырлажып кээр. Аныяктар «Шамбалыг» совхозунче шеф-тээшкин кылырда,

Алды, Үстүү Шамбалыглар
Алды буттук ширээ-ле ийин,

бээр апарган.

Ада-иелер мээң бо чүүлүм номчааш, «Шын» солунун 11 дугаар арнында «Шыян ам» деп рубрикалыг тоолдарны ажы-төлүңерге, өөреникчилерге номчуур сонуургадынар. Тоолдар кандыг-даа темага үнүп турар. Тоолчу кижиниң назыны узун болур дижири-ле шын.

Эге класс өөреникчилери-биле ажилдап турган үемде, улуг-биче улус тоолдарына ынак турган. Суурувуста улуг назылыг тоолчу өгбө Хүргүл-оол Ооржакты, школа-высче, клазывысче чалааш, бир кичээлдин үезин тоолдар дыңнаар турган бис. База кырган-ава Бүүрек Ооржакты чалап алгаш аныяанда-даа, ам-даа билер тоолдарын улуг сонуургал-биле дыңнаар бис. База солунун 19-ку арнында «Чогаал арнын» уругларга номчударын сүмеледим. Чижээ: «Бак сагыш башка халдаар» деп чечен чугаада өөреникчи оол Аңгырактың угаанын, тура-сорукутун, шыдамын бижээн. Өөреникчилер номчааш, оон үлегер алыры күзөңчиг.

Чылбак МОНГУШ,
күш-ажылдың хоочуну.

Аралашкан мээң өөрүм

Ай биле шолбан-на ийин деп ырлажып турган. Ёзулуг күш-ажылдың кижилери колхоз, совхоз үезинде Советтик Тываны ажылы-биле алдаржыдып чорааннары ол. Амгы үеде оларга чедир ажилдаар кижилер чок дээр болза, частырыг чок.

Бир-ле катап авам эштери-биле тараа шөлү аңгыстан чиге-тараа ууштап турганы дыңналы берген. Оларны хана солунга чуруп-даа турганын сактыр мен. Ол тараазы-биле шөлде улусту чемгерип-даа турган. Амыдыралга чүү турбаан дээр.

Ие кижиге дег авыралдыг, буянын кижиге чок. Ада-иенер өөңерге кирип кээрге, курун чежиң, дөрге чалап, курлак чедир мөгейип, аяк-шайны кудуп, аш-чем салырын утпаза эки. Авам ышкыш күш-ажылга каңнаттыңан иелер хөй. Ажил-агынның удурткучулары оларның күш-ажылын үезинде түңнөп, үнөлээр болза эки. Ооң-биле каш-ла улуг назылыг херээженнер назы-хары улгадып, 30-40 чыл ажилдай бээрге, «Күш-ажылдың хоочуну» деп медаль-биле шаңнатканнар. Ол дээрге озал шаңнал, озал түңнөл. Авам база ооң эштери турган болза, ТАР-ның 100 чыл ою-биле чажыт болур турган. Бурган өршээ!

Эрткен үе төөгү боор, экизи-даа, бергези-даа бар. Төөгү билбеске — төөрээр, төрөл билбеске — түрээр дээр болгай. Муңгарал өөрүшкүм сөглээр дээримге, дээрим ырак, үнүм четпес, черге көрүп сөглээримге, черим кадыг оозу кончуг деп, үлегер домак-биле төндүрүп, ием-биле хиним тудуш авайымны сактып артым.

Майя ДАРГАТ,
Кызыл хоорай.

БИЧИИ УРУГЛАРГА
ҮЛЕГЕРЛИГ БАШКЫ

Эрзин кожуунун Найырал уруглар садында бичии чаштарның кижизидикчи үлегерлиг башкыларның бирээзи Севил Серен амгы үеде эргелекчилеп ажилдап турар. Уруглар садының ишти-дашты-даа дыка чараш. Кижизидикчи башкылары эвилең-ээлдек, чараш, а чаштарның ойнап-хөгөп турарын чараштарын.

Башкыларның аразында Севил Серен 15 чыл ишинде үлегерлиг ажилдап келген, хөй-ле шаңналдарның эдилекчизи, хөй-ниитичи кижилерниң бирээзи. Бичии чаштарга дыка-ла эки өөрөнгөн башкывыс. Боду ырлаарына, танцылаарына дыка ынак эживис. Ынчангаш эживиске «Шын» солун таварыштыр изиг байырымны дамчыттым.

Чечекмаа САДИ,
ТР-ниң алдарлыг ажил-
дакчызы.

Ачам күжүр депутаттап, алдар-аттыг «эки малчын».

Мунмаан ады, машиназы, муң шаа чыгы сүрүг малдыг, Амыдырал «Совет үеде», аянын-ла чурттадывыс. Хайыралыг авайымны, хайлыг аарыг алгаш баарга, Бода малды кымнар саар боор, бо-ла бүгү «буурап» дүшкен. Ава кижиге ай дег, хүн дег, ада кижиге даянгыш боор. Амыдырал бергелери ам-на мени шылап келди. Онгу классты доозупкаш, оолдар-биле шериг чоруп, Ада-чуртум камгалаар дээш, айттаныптым, үдептилер. Афганистан чедер бээр деп, алызындан бодаваан мен. Амыдырал бергелери. Ам-даа улай «шишкип» келген. Афган чонга чедирер дээр, аш-чемни, ыяш-дашты Кандыг чүктү чүдүрүпкеш, кашпалдарны эртпедим дээр. Элчеглиг рейс кээрге, ээр черге чоруп ора, Эңмежок хөй «душманнар» эндеп аар чыгы болдум. Октар шуужуп эртип турган. Оон чуу-даа билбес болдум. Оттуп келгеш, минниримге, орунда-ла чыдар болдум. Өгбелерим буяны боор, өлбээн болдум, амырадым. Хол, бут, кештен беш ок уштаан. Холум, будум гипс болду. Аа, богда бурганнарым, амы-тыным арттырып каан, А мен аңаа өөрээштиң, аалымче чагаа чортум. Удатпаанда чаа чыл уткүй угбам, честем душчуп келген. Өөрүшкүнүң карак чажы, өзүм-баарым оюп турду, Алды айның дургузунда аңаа эмнеп, сегидип каан Киров аттыг академияга, күдүк базыг четтирер мен. Амыдырал-чуртталгамда, алган эштиг, ажы-төлдүг, Алдар-аттыг ажилдап кааш, алдан харны ажып келдим. Уругларым, уйнуктарым, угжок көвей, чоргааранчыг. Улус-чонум деткип чорда, ундаравайн чурттап чор мен.

Елена ОЮН.

КЫШ

ХҮР АШКАН

Мындыг эки сөстү медреселдиг чуртталгам дургузунда дыңнап чоруурум дээш, авам хөөкүйге тейлеп, черле харын, бүгү иелерге хүндүлөп-биле бодумнун чаш чорааным сактып, ава кижиниң ачы-авыралы, чагыг сөзү, сүмези чүрээвисте деп чүвени ам бодум оолдуг, кыстыг, ачыларлыг кырган назылыг ава болгаш, авамның чугаазын сактып олур мен.

«Кыш хүр аштывыс, чаагай Шагаавысты уткудувус, өршээ!» Мен авамның чүнү чугаалап ораары боор дээш: «Хүр кайда чүвөл, авай?» — дээримге, авам мээң бажымны чыттап: «Соок кышты эртип чурттадывыс, уруум. Улуг назылыг төрөлдериң хары улгадыр, а силер, чаштарның, хары немежип, хып дээр кыстар, оолдар боор силер!» — дээр. Ынчан мен 14-15 харлыг кысчыгаш мен.

Авамның авазы хөй мал-маганныг чораан: эмдик аъттар, өшкү, хөй, саар инектер. «Хеймер дуңмам бар — Сыгырлаң. Шору апаргаш авамга дыка дузалажыр мен — аалда кылыр ажил көвей-ле болгай. Хөй баштаар өшкү бар — Буура даанче-ле чүткүүр, бүгү кодан бирден-бирээ чокка шуптузу ол өшкүгө чагырткаш, ооң соо-биле оъттай-ла бээр. Хойларым бедикче шоолуг үнмөстөр, өшкүлөр, анайлар ында-ла дешкилежирлер. Авам меңээ довуктан арай-ла улуг курут берип каар, ону хүнзедир пактап чорааш, аштавас-ла чүвө. Хүннү көөр — хүн бичии кудулаксай бээр, авам чагыын билер мен: «Уруум, хойлар боттары билер-дир ийин» — дээр. Ылап-ла, көөрүмге, демги «баштаңчы» өшкүнүң мурнунда-ла хойлар коданынче таваар халчыптар — Демир-Сугнун чаагай аржаан суун магалыг-ла амырап ижерлер.

Орус чуртунга дайын болган дээрге, сонуургаачал аныяк кыс бодум Элегеске тараа тарып, хову-турлаг бригадка улус-чонга аш-чем кылып поварлап чораан мен, уруум. 10 харлыг Сыгырлаң дуңмамга чугаалаан мен: «Ырмааннарны чылча шаапкаш кээйн, дуңмам! Аваң көрүп тур! Улуг кыс шейил сен». Дуңмам хары кылды: «Ырмааннар деп кымнар чүвөл? Буураже кым хөй кадарар?». А мен: «Сен улуг кижиге апарган сен — он харлыг. Ам бодун Буураже өшкүлериң кадарар сен!» — дээримге, дуңмам күжүр: «Эртен, азы ооң даарта кээр сен бе, угбай?» — деп айтырды.

Эртен-даа, соң даарта-даа чуртумче барбаан мен. Амыдыралым аайы-биле, Бурган башкының айткан сүзүглээни-биле чурттап чордум, уруум» — деп чугаазын төндүргөш, хайындырып алгаш шайын хөнектен аяанга кудуп, бичии пактап ишкеш: «Бичии кум кынныптайн, аа? Уругларыңа барып көрөм, уруум» — дээш, оң талазынче көрүнгөш, оожум барган. Оон бээр 23 кышты хүр ажып, ажы-төлүм ончалап олур мен.

Ам бо үеде мээң уруум, оглум боттары ие, ада апарган. Мээң үе-чергем эш-өөрүм, дуңмаларым ачы, чичи, ачиңчирлери-даа бар, ажы-төлдүг олча-омактыг чурттап чоруурлар. Тыва кижиге ажы-төл чектээр эвес — хөй-ле болза онзагай, эки, сайзырал.

Солуну-ла дуңмаларым иелеринге, кыстарыңа, бүгүдөгө чүглө экини өргүп, ие кижини хүндүлөп, кээргеп, дузалап чорууруңарны күзээр-дир мен. Байырлалдар хөй-ле болгай, олар үезинде эрте бээр, а ие кижиге мөңгө хүнүвүс дег.

Лидия ДОНГАК,
кырган-ава.

«ШЫННЫҢ» почтазындан (Чоннуң үнү – эдилге чок чагаалар)

Артист угбавыс дугайында

КУЛЬТУРА АМЫДЫРАЛЫНГА КИИРГЕН ҮЛҮГ-ХУУЗУ БАР

Тыва чон янзы-бүрү мергежилдиг ат-алдарлыг кижилер-биле байлак. Оларның аразында улуг назылыг, уттундуруп бар чыдар өгбелеривис база бар. Ындыг кижилерниң санынга алдарлыг артист угбавыс Клим (Ооржак) Сүрүңмаа Майдыр-ооловна хамааржыр.

70-80 харлыг хоочуннарывыс ынак артизин ам-даа утпаан, сактып чугаалажып чоруурлар. А 50-60 харлыг аныктарывыс ону билбеси чөп. Бо бистиң эрткен оруувус, төөгүвүс.

Бис хан-төрөл, кады төрзэн алышкылар төлдери бис. Угбавыс эрткен оруун төөгүп, чугаалап органын дыңнаан мен. Ынчангаш угбавыс дугайында кысказы-биле арат-чонга таныштырып көрей.

Ол анык-чаш чылдарында аажок орлан-эрес, Манчүрек, Хөлчүктүгүнүң чүгүрүк малдарының тынын тудуп өзүп келген. Байыр-чыскаал үезинде чарыш аъдын бо-ла муна кааптар. Ачазы чаптап: "Эр хиндиктиг уруум" – дээр. Угбавыс хөй ажы-төлдүг (он дөрт) өг-бүлөгө өзүп доруккан. Кыс уругларның эң улуу, ынчангаш алгы-кеш эттээр, даараныр, чүнү-даа кылыр, эрес-кежээ, авазының оң холу. Кажан школага өөрени бергенде, ооң уран чүүлгө талантызы, чеже-даа ыядып чажыртынарга, шоодай иштинде суп каан шивегей дег, деже теп үнүп келген.

Сүт-Хөл, Алдан-Маадыр, Бора-Тайга школаларына өөренип тургаш, фестиваль көрүлделерге үргүлчү киржиپ турган. Ол бодунуң ырлаар чараш үнү-биле чонну кайгадай берген. Ортумак школына дооскаш, улаштыр өөренири-биле Кызылче, Алдан-Маадыр суурундан чадаг кылаштап үнүпкен. Суурдан кожуун төвү Суг-Аксынга чедир элзэн херии – 35-36 километр. Орук ара Ак-Даш суурда чурттап чоруур угбаларының (Мештей, Тараа) өөнге кирип, аштанып-чемненип алгаш, улаштыр басыпкан. Кожуун төвүнге орайтай бергенде келген. Кады концерттерге киржип чоруп турган эш-өөрүнүң

бажыңына хонган. Хүнзедир кылаштаан-даа болза, черле эрестиг кижикая чыдар ийик, эртежик тура халааш, машина достунуп турган. Чоннуң чугаазында ышкаш, "эртежи кижика – эзерлиг аътка дужар" дээни шын болган. Кызыл чоктаар машинага дораан таваржы берген. Кызылче өскеп бар чыда, бүдүү иштинде дыка хөй чүвөлери эргий бодап чораан. "Адыг-бөрүден дескен чүве дег, өскөн-төрзөн өөмден дургуннап чорупканымы, кээргенчиг авамны, дуңмаларымы ам кээп, ырай бергеш, сактып чүмүл?" – деп, бодун боду аажок чемелеп чораан. Азы чедип алыр дээн күзелиниң күштүү ол бе?

Кызылга келгеш, ниити чуртталга чериниң комендантызы-биле эп-чөп чугаалажып тургаш, аңаа туруп алган. Аас-кежи бооп, уран чүүлгө салым-чаянныг аныктарны чыып, хүлзеп ап турган черинге таваржы берген болган. Ол шыңгы негелделиг комиссияның шылгалдазын дужаап эрткен. Улаштыр театр студиязынга өөренип киргеш, чедишкенин дооскан. Хып дээн анык кыс хөгжүм-ши театрынга ажилдап эгелзэн. Ол Тываның алдарлыг артистери: В.Ш. Көк-оол, М.М., К.-К.Н. Мунзуктар, Х. Конгар дээш оон-даа өске сурагылыг артистер-биле кады ажилдаар аас-кежиктиг болган.

Артист эштери-биле кады ойнап каан шилери ам ооң чүрээнде, чылыг сактышкыннар болуп шыгжаттынган. Угбавыстың ойнаан шиилеринден кааш чижектен кирип көрей: Виктор Шогжапович Көк-оолдун "Хайыраан ботта" Салбакыйның овор-хевири, Салчак Токаның "Боттанган күзелде" Чечекмааның овор-хевири, Сергей Пюрбюнуң "Кызыл-Үер" – шииниң кол маадырын ойнаан. Оон-даа өске шиилер – "Аршин Мал-Алан", "Ах, чаражың!" деп шиилерни база угбам сактып орап. Ачамдызын шуут уткан, "кончуумну" – деп, хүлүмзүрү аарак, чугаалаан.

Боду ши артизинден аңгыда, чараш үнүг ыраажы. Кымга-даа дөмейлешпес

тускай үнүг. Кажан угбавыс ырлай бээр, кижиниң сагыжына индий киноларда херзэжен артистиң ырлап турар үнү-даа сагындырар. Ол чараш үнү-биле Тываның хоорай, суурларын эргип каапкан. Ынчан Тыва АССР-ниң өөредилге черлери анык артисти чалап, аяныг чараш үнүң дыңнап, солун кеззелерни эрттирип турганнар. Ол чүгө Тываның иштинге эвес, тускай чалалга-биле, Саян ажыр ССРЭ-ниң хоорайларын болгаш даштыкы чурттарга уран талантызын бараалгадып чедип турган. Черле эрестиг кыс, культура шугумунга ажилда-вышаан, Чөөн-Сибирьниң культура институтун бот-өөредилге-биле доозуп алган. Сүрүңмаа Майдыр-ооловна ооң кызымак ажил-ижин Совет чазак бедии-биле үнелеп, 1977 чылда "Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы" деп атты тыггыскан. Совет үеде ындыг ат алыры берге турган. Харын-даа болдунмас. Москвада Культура ямызы катап-катап хөй чылдар иштинде ыяк хынаар. Оон тускай комиссия шиитпир үндүргеш, ат салыр. Ындыг чугааны улуг артист эш-өөрүндөн дыңнаанын угбавыс чугаалап олурар чүве. Кажан Тывага телевидение ажыттына бергенде, арын-шырайы чараш, талантылыг артист угбавысты чалаарга, ол аңаа ажилдай берген. Аңаа

ажылдап тургаш, хүндүлүг дыштанылга-же үнген.

Бир солун чүве, ол боду 1941 чылдың март 27-де театр хүнүнде төрүттүнген. Ынчангаш бурган башкы уран талантыны, чуртталгазында эки өг-бүлени шаңнаандаа чадавас.

Угбавыстың өг-бүлөзи: ынак өөнүң ээзи, честевис – Клим Сайын Сергеевич. Ол онколог эмчи, бажы бедик Бай-Тайгазының онза-чараш ораны, Кара-Хөлдүн төлөптиг оглу. Томск хоорайның эмчи институтун дооскаш, Ленинград (Санкт-Петербург) хоорайның ординатуразын ийи чыл иштинде чедишкенин өөрөнгөш, дооскан. Ол аңаа эртемден эмчи докторлары, академиктерниң дузазы-биле ыжыктарны кезип эмнээр аргазын ыяк кылдыр шигээди алган. Тывазынга чанып келгеш, хөй-ле аарыг кижилерниң амы-тынын ап, аарыг-аржыктан чайлаткан. Ооң төккөн дери, күш-ажылы халас барбаан, хөй шаңнал-макталды алган, хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи. Ол – РФ-тиң алдарлыг эмчизи. Хостуг үезинде спортка ынак: шыдыраалаар, хол бөмбүүгө ойнаар, хаактаар, теннис, бильярдка кайгамчык ойнаар.

Угбам биле честем эп-найыралдыг чурттап, чаңгыс оол, ийи кысты өстүрүп кижизиткеннер. Олары аңгы-аңгы мергежилдиг амыдырап-чурттап чоруурлар. Арныдан хүлүмзүрүү ыравас, топтуг-томаанныг честевис, 80 харга каш-ла хонук четпейн чыткаш, 2020 чылда "бурганнап" чорупкан. Ам канчаар, бойдустан үүлөзүн, өртээр эвес, баглаар эвес. Честевис чырык өрөмчөйдөн чарлып чоруткан-даа болза, угбавыс ажыг-шүжүгкө белен алыспас, ажил-ишчи, шимченгир кижик. Ол чаа 2021 чылда 80 харның бедиинче теп үнер деп барганы ол. Ол: "Эвээш-биче-даа болза, төрзөн Тыва чуртунун, тыва чонум мурнунга, культура амыдыралына кириген үлүг-хуум бар боор деп" – чоргаарланып чоруур.

Амдызында, арай уттундуруп бар чоруур, база бир Тываның культуразының хоочуну, артист угбавыстың ам-даа бистиң аравыста чурттап чорууру бо.

Александр ООРЖАК,
күш-ажылдың хоочуну, РФ-тиң
улус өөредилгезиниң хүндүлүг
ажылдакчызы.

МЭЭҢ АШААМ

Үе дүптөн, шаг шаандан бээр тыва өг-бүлө кежигүннериниң бот-боттарына хамаарылгазы бир тускай чораан. Улуг өгбелериниң, ада-иезиниң адын адавас. Оларның чон аразына нептерзэн шолаттарын улус адаар: Дарган ирей, Шевер кадай, Белиңчи, Орустаар Бөгзи, Тудугжу кырган-авай дээш-ле баар.

А өг-бүлениң иштинге нептерзэн сөстөр: акый, угбай, дуңмай (ыңай, хунам, эниим) тус черниң аайы-биле.

Өг-бүлөгө авазы, ачазы бот-боттарының аттарын адашпас чораан. Чүгө адашпас чорааныл? Чүгө дээрге аксының-кежи тудуар дээр.

Оларның ажыглап чораан сөстери: "уруглар адазы", "уруглар иези" дээр. Оон ыңай нептереңгей сөстөр: "өөм ээзи" – эр кижик, "өөм ишти" – херзэжен кижик.

А бо шагда "папазы", "мамазы" шуут турумчуй берген. Өг-бүлениң уруг-дарыы акый, угбай деп сөстөрнү шоолуг-ла ажыглаваптап калган. Анаа аттарын адажыр. Херек кырында ол сөстөр бот-боттарына чоок болурунун чоон көвүрүү болур ужурлуг. Бо чуртталгада көрүп чоруурга, кады төрзөннер хирезинде бот-боттарын тоошпас, "тус-тузунда, дулгуй мыйызында" чурттап чоруур алышкылар, угбашкыларны көрүп чор мен. Мында ада-иезиниң буруузу улуг.

Оон ыңай ада-ие назы чедип, өг-бүлө тудар деп барган оглунга, кызынга чагыларны бээр ужурлуг. Олар чаа өг-бүлени тудуп, чаа төрөлдөргө апаар болгай.

Ылаңгыя кыс кижик өөнүң ээзин хүндүлээриниң дугайында. Эртен хайындырган шайын от-чаячы, орантаңдызынче өргзэн соонда, баштайгы аякты өөнүң ээзинге сунар. Өске-даа кылган чеминиң бажын эр кижиге салыр. Шуут ужур билбес келин база көргөн мен. Быдаа хайындыргаш, дүрген-не үш тавакка куткаш,

соңга баарына салыптар кижик болган.

– Ойт, өөң ээзинге мурнай кудар эвес сен бе? – дээримге:

– Че, ол канчаарыл? Мурнай-ла үш уруум чемгерип алзымза, ол-ла – диди. Ынчалдыр ол эр кижини хүндүлөвейн чорааш, хойгузуп алды.

Мен ам бо чүүлдү бижип турар кол сорулгамче кирип көрей.

Карак четпестин хайы-биле тайып кээп ушкаш, травматологияга чыдар ужурга таварыштым. Палатада кады чыткан эштерим буттарында кемдээшкенин алган, база-ла ушкан. Чаңгыс кылаштаар кижик мен.

Элзэн таныжып чугаалажы бээримге, үжен ажыг харлыг Анай (адын өскерткен) "мээң ашаам" деп чугаалаарына дыка ынак кижик болду: "Дуу аржыылды мээң ашаам садып эккелди", "Ынчаш мээң ашаам чедип келир", "Мээң ашаам телефону угжок болдур ийин"... Додак бүрүзүнде "мээң ашаам" черле чыдып кагбас. Ындыг сөстөр дыңнап өөрөмзөн кижиге аңчыы аттыг.

Мен бодаарымга, орус чоннуң "мой муж" дээн сөстөрнү дорт очулдуруп алган чугаалап чорууру ол чүве ыйнаан.

– Анай, сээң эш-өөрүң база ынчаар чугаалаар бе?

– Ийе, шулту ынчаар чугаалаар – дидир.

– А ол өгнүң эр ээлери силерни "мээң кадайым" деп чугаалаар бе?

– Ийе, хөй кезии ынча дээр, а чамдызы аттарын адаар.

– Элдеп-ле чүве-дир аа, Анай, мен уругларым адазы-биле бежен үш чыл чурттап чор мен. Бис кажан-даа "мээң ашаам", "мээң кадайым" азы "ээй, ашак", "ээй, кадай" деп көрбзэн бис. А улус-чон мурнунга "уруглар адазы", "өөм ээзи" деп чугаалаар мен. Чоок улүзүмга, дуңмаларымга "честеңер" азы "бо кижинер белзэ-дир ийин" дээр мен.

– Бо бүгүнү чугаалап кээримге, Анай хүлзеп ап, чүүл-дүгзүне берген. Шынап-ла, Анайның ашаа деп эш-өөрү,

кады-кожалары, дөргүл-төрөлдери билер ышкажыл. Ам ону катап-катап шыныткан херзэ чүл. Оон Анай чаңчыккан аайы-биле "мээң..." деп бар чыткаш, "өөм ээзи" деп чугаалап турар апарды.

Ынчан Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурга чурттап турган бис. 2014 чыл чүве ийин ол. Шала часкаар чүве. Сери, кладовка кырында хар аштап тургаш, уругларым адазы херзэңге дегдир берген болган. Участок эмчизин бажыңче чалаан бис. Эмчи сестразы-биле кады чедип келгеннер. Кылыр чүвезин кылгаш, рецепт бижээш, тайылбырлап эгелзэн:

– Бо эмни ашааңарга хүнде үш катап бээр силер. База горчичниктен ашааңар ооргазынга салыр силер – дээш-ле, та чеже катап "ашааңар" дээн чүве. Оон мээң өөм ээзи чыткан кижик туруп келгеш, эмчиниң чанынга чедип келгеш:

– Бо чүү кончуг чугаа-домааңар аңчыг, багай улус силер. Ол "ашааңар" деп сөстү солуптар өске сөс тыппас улус силер бе? "Бо кырган-ачайга" азы "өөнер ээзинге" дизиңерзе. Бис чеден хар ажа берген улуг улус ышкажыл бис. Хүндү билбес чүү мындыг эмчи сен? – дээш, ылап-ла хорадай берген чугаалады. – Анык-даа эвес, база-ла улгады берген улус-ла-дыр силер...

Шынап-ла, бежен хар ажа берген хире эмчи-дир ийин.

Эмчи тургаш:

– Па, улуска ынчаар-ла чугаалаар кижик мен, ажин-мас-даа чораан – дидир.

– А бистиң бажыңывыска ынчаар чугааланмаңар. Чараш эвес чүве-дир. Чоннуң ужур-чаңчылдарын черле сагыр болза эки-дир ийин – деп түңнөп кагдым.

Өске чонга каттышкаштын,

Өгбелерниң өндүр чагыын уттуп чор бис.

Чаңчылывыс сагып чорааш,

Чараш тыва сөстөривис утпаалыңар!

Валентина БЕГЗИ (Монгуш),
хоочун башкы.

Аяк шайны аартап ора...

**"Өгбевис сээң чырык адың
Өшпес от дег мөңгө арткан"**

Россияның алдарлыг, Тываның улустун артизи
ВИКТОР ШОГЖАПОВИЧ КӨК-ОЛ

115 харлаан

(1906 чылдың март 1 — 1980 чылдың февраль 20)

2021 чылдың март 1-де РСФСР-ниң алдарлыг, Тыва АССР-ниң улустун артизи, чогаалчы, драматург, бот-тывынгыр композитор, ат сураглыг чаңгыс чер-чурттуувус Виктор Шогжапович Көк-оолдун төрүттүнгенинден бээр 115 харлаанын таварыштыр Виктор Шогжапович дугайында ат алдарлыг чогаалчылар, уран чүүлдүн шылгараңгай кижилериниң ону үнелеп, хүндүткээн мерген сөстөрүн таныштырдывыс.

"Виктор Шогжапович Көк-оол хөй талалыг кайгамчык киж: уран хоюг кылдыр ырлагылаар, хараачыгай дег кашлагай танчылаар, кедергей солун шиилер чогаадыр драматург, баштайгы бот-тывынгыр тыва композитор, даштындан безин көөрге кандыг-даа кижини бодунче хаара тудуптар аажы-чаңгы, аваангыртудунгур, чараш-чазадак, эпиг-эвилең..." (Россияның болгаш ТР-ниң улустун артизи М. Мунзук).

"Хайыраан бот" деп шиизин делегей чогаалдарының тергийннери "Тристан биле Изольдага", "Ромео болгаш Джульеттага", Н. Островскийниң "Чаңнык"

деп шиизинге деңнексээр мен. "Хайыраан бот" — тыва драматургияның эң-не арыг эртинези-дир" (Тываның улустун чогаалчызы А. Даржай).

"Виктор Көк-оол шиилерниң эң-не нарын болгаш эң-не солун омур-хевирлериниң күүседикчизи чораан. Ол бодунун артисчи назынында хөй янзы феода-л-дүжүмөттөрү, лама-хамнарны,

өскерликчи шивишкinnerни уран-чечени-биле ойнагылааш, төөгүнүн улуг тыва артизи кылдыр бодун бадыткаан" (Россияның улустун артизи Ляндуп Солун-оол).

"Тыва чоннун эң-не баштайгы бот-тывынгыр композитору В.Ш. Көк-оолдун идегелдиг салгакчызы — ССРЭ-ниң улустун артизи, ССРЭ-ниң Композитор-

лар эвилелиниң кежигүнү, баштайгы профессионал композитор Алексей Боктаевич Чыргал-оол болур" (ТР-ниң улустун артизи Максим Мунзук).

"Ооң адының бистиң эң көскү кижилеривистиң аразына чорууру анаа эвес, ол ындыг болур-даа ужуруг. Тыва театр, тыва литература чурттап чорда, Виктор Шогжаповичниң ады черле читпес. Ол улуг ат, ол мөңгө ат, ол Тыва турда кажан-даа дириг чурттаар" (ТР-ниң улустун чогаалчызы Черлиг-оол Куулар).

"Бүгү талазы-биле алырга Виктор Көк-оол бири черде турар — амгы шагны-биле чугаалаар болза — "Супер сылдыс". Ши, кино, чогаал, ыры — шуптузунун талазы-биле ол бири черде" (Билдингир журналист Светлана Дачын-Хөө).

"Салым-чаянның артист, драматург, композитор В. Көк-оол амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир театр-биле тудуш холбаалыг болуп келген. Ооң өлүм чок шиилери, ырылары театрның сценазында, а ооң омур-хевири театрның көжегезинде адырылбас хөлеге болуп кезээ мөңгөде артып калган.

КӨК-ОЛ ДЭЭРГЕ-ЛЕ — ТЕАТР ОЛДУР!" (Тыва АССР-ниң улустун артизи Александр Тавакай).

"Көбүзүн чүвези, көдүрбүзүн хөңзө чок" кайгамчык артистке, чогаалчыга, драматургга, хоюг, чараш аялгаларның авторунга, ыраажыга, режиссерга, чаңгыс чер-чурттуувус — Улуг Өгбевиске мөгөйип, чоргаарланып чоруулуңар!

Айлаң АЙДЫН-ОЛ,
Монгуш Доржу аттыг төп ном саңының чурт шинчилел килдизиниң эргелекчизи.

Шүлүк кыдыраажындан

БОРА-ТАЙГАМ

Бопуум кеткеш, баскан черим
Бора-Тайгам төрүн суурум.
Биче чаштан ойнап өскөн,
Байлак черим — Бора-Тайгам.
Кыдыын дургаар Ак-ла хеми
Кыңгырткайнып ойнап чыдар.
Чыжыргана, чодураалыг
Чараш чуртум — Бора-Тайгам.
Тарып алган тараа, байлаа
Далай чалгы сагындырар.
Сайзыралдыг, хөгжүлделиг
Шалып иштиг Сүт-Хөл кожуун.
Чечектиге, хөлчүктүге
Чеди чүзүн малы шуушкан.
Сүдү сааны савазыраан,
"Сүмбер-Уула" Сүт-Хөл кожуун.

Хөөмей сыгыт, хөлбең шынаа
Хөлден чалгып үнгөн ышкаш,
Хөрек чүрек хөлзедип кээр
Хөглүг чоннуг Бора-Тайгам.
Бора-Тайгам — энерелдиг авам, ачам төрүн чери,
Бора-Тайгам — эртем-билиг чедип алган
онза суурум.
Бора-Тайгам — өөрзүрек хүндүлээчел көвей чоннуг
Бора-Тайгам — өртемчейде эң-не эргим
мээң чуртум.
Лориса СААЯ.

Даглыг Тывам ховар чараш, чоргаар
кызы.

БИЛИП АЛЫРЫ АРТЫК ЭВЕС

Шаандан тура өгбелеривистиң чагып-сагып келген чаңчылы.

Хөректээшти белекке бээр болза, өөгүн белеткээш кармакка суп каар.

Тонну кур чокка бээр, чүге дизе даарап олар киж ажилдап олар үзінде ажилына сонуургалдыг. Ырлап оргаш хол-биле даарап олар үеде дыка-ла хөй энергиязы ажилынче сиңнигип калган боор. Ын-чангаш бодунун кежиин аттырып алыры-биле, чедир кылбайн баар.

А, садар хепти долузу-биле кылып дооскаш, садып чоргузар, деп кырган-авам тайылбырлап берген. Ол чаңчыл чүгле бисте эвес. Өске аймак чоннар база сагып чораан. Өөгүн илбээн хеп алгаш, улус хорадай бербес бе, кырган авай, деп айтырарымга. Угаанныг кижилер билер. Боду өөктү илип алырга, бодунга эдилеп кедеринге эпиг. Ол хепте бодунун үлүүн киригенинден хеп хүндүткелдиг болур, деп харылап берген.

КЕФИРЛИГ ДАЛГАН

Кефир — 1 литр. Чуурга — 2 кезек
Чигир — 2 шопулак. Дус — 1 бичии шопулак.
Үс (раст.масло) — 0,5 стакан
Дрожжи — 1 пачка (11 гр). Далган — 1-1,5кг.
Кефирни бичии чылыдыпкаш, артканна-рын холуптар, 1-2 шак ишти далганны хөөдер.

Кыстарым мээ өртээ турбас белектерни
сөңнеп чорлар — уйнуктарны
Ада-ием чайлаглары өскөн-төрүн Манчүрээмче,
Хөлчүктүүмче
Аай-дедир көшкенивис санап черле шыдавас мен.
Ак деп хемим хүрээлепкен шыпшыктардан сыстып үнгеш,
Аржаан болуп сайлыг черлеп агып чыдар.
Азарганчыг сайда аккан аржаанчыгаш,
Сайның кужун көжүп чорааш,
бичимден-не бо-ла көөр мен.
Амыдырал аккан суг дег чаңгыс черге турар эвес
Адазының адын адаар кыстарлыг мен.
Аттарын мен аай-дедир дилеведим, айтырбаан мен
Ак сүт дег көвүктелип, инек даштар кырлап чыдар

Ак деп хемче кири аккан сайда сугну, сайның кужун
Алызында адаан ады ужуруг дээр
Азарганчыг чараш кужум даңгына сен
Агып чыткан аржаанчыгаш эмчи болдун
Кырган-ача болу бердим кастыктарым көгергилеп
Кыстарым мээ өртээ турбас белектерни
сөңнеп чорлар — уйнуктарны
Сайда аккан аржаанчыгаш чааскаан агып чалгаарава
Сайның кужу эш болуп, дуза болзун чаныңга кээп,
Салым-чолум аксым-кежи. Бурган башкы чаяалгазы
Чаптанчыг мээң чарашпайлар уругларым
Сай-Суужугаш, Сайлыкчыгаш ачазының чоргааралы.

Родион ДОНГАК.

(Төнчүзү. Эгези №№ 12, 13, 14
"Шында")

«Канчап ыңдыг каржы аарыгдан аарый бээрим ол, кончуумну аа, хомуданчыын, келир уем үстүрү ол-дур. Өлүр хөңнүм чогул» — деп сандайга олуруп алгаш, бажын ыжыдыр, аартыр, карааның дамырларын кызыдыр ыглап алган, арны ыжык чанып келген. Авазы кээрге, уруун ажаап-те-жээп, дүвүрөп кезээлзэн.

«Бичи-даа болза эм өрттээ ажилдап алыр бе» — дээш, эмнелгеге келгеш, ажилдап эгелеп чыдырда, Дозураш Мөңгеевич келдиртипкен:

— Экии, эмчи — дээрге, эмчизи хары-лаваан, караа чидий берген стол соктап орган.

— Бо хүнден эгелеп хостуг сен, сени ажилдан үндүрүлкен мен, барып дыштан.

— Чүге мени ажилдан үндүрө бердиңер аан, эмчи, мен... — деп чыдырда, эмчи үзе кирип:

— А мен... мени канчаар хилин-чектедиң? Чүге мени мегеледиң, мээң сагыш-сеткилим-биле ойнадың?

— Мен бо хире бергелеп, акша хере-леп турумда мени чүге ажилдан үндүр-дүңер? — дээш хөлчокка хөөледир ыглап бадырыпкаш, эмчинин столундан тут-тунуп алгаш, өө тынып:

— Шынап-ла, мен дыка акша херегелеп тур мен, дузалап көрүңер, эмчи — дээш, эмчинин баарына сөгедектеп олуруп алгаш, ишкирниги ыглап олуруп бээрге, эмчизи: «Мындыг чараш, чоргаар уруг мынчаар диленип, ыглавас-даа турган, чүү болган чор» деп бодааш, сести-даа берген:

— Каш акша херегил? Канчап бардың, шынын чугаала, Анай-Хаак? — деп чым-чай хона бээрге, уруг ызын тутуп чадап кааш, үне халып чоруй баарга, сумка-зындан эми уштунуп чыдып калган. Эмчи алгаш көрүптөргө, ыжык аарынын улуг өртектиг эми болган. Эмчинин арны-бажы изиш дээш, хөрээ ышканнап, эмчи хевин ужулгаш, үне халаан. Оон чоруткаш, онко-логка чеде бергеш, уктап, эмчилер-биле чугаалажып кээрге, уруг ыжык аарыглыг болган. Аарыгны, Анай-Хаакты бодап кээрге, кээргенчин, чалы назынның хомуданчыын, чүрэзниц ханызындан ынакшаан кызы барып-барып каржы баык аарыгдан аарый берген дээш... баары ажып, саргып, караандан саарлып бадып чоруур чаштарны чодуп, бир сандайга олуруп алгаш, уругже телефоннааш, кар-жы-хажагай болганын буруузунуп, эртен ужуражырыңче чалаан.

Хемчик-оол ажилдап турда, телефон долгап келген. Телефонда Белекмааның авазы алгырып турган:

— Белекмаа бергелеп тур, холунун улуг дамырын кестинип алган, хөй хан чидирген. Чүге ыңдыг байдалга келгени ол? Сен буруулуг сен, билдиң бе? — дээш, телефонун өжүр басыпкан. Белекмааның бажынына анаа чоок эжишкелер болуп, чангыс-даа чоокшулашпайн барып турда, Хемчик-оолду Белектин авазы «күдээ» кылдыр бодап, амырап турган. Оол эмнелгеге кээрге, уруг арны куураып калган, холун шарып каан, хая көрнүп алган чыткан.

— Белек! Канчап бардың? Ам кандыг-дыр сен?

— Чүгээр-дир мен — дээш, бир холу-биле оолдан так туттунупкаш, ыглай берген. Оол оожургадып:

— Ажырбас, ажырбас сегий бээр сен, Белек. Канчап ыңдыг? Чувени диттигиптер кижип боор сен. Чүге? Чүү дээш?

— Сен Анай-Хаакка ынак сен бе? А мен, мен сенээ ынак кижип-дир мен. Чүгле сен-биле чурттаар мен. Авам-даа билер, бисти өглээр деп турган улус чүве.

— Ыглавайн көр. Чогуу мен сенээ сеткилин хомудатпас дээш кады чоруп турганын шын.

Уруг үзе кирип:

— Сээң-биле чурттавас болзумза, оон ыңай чурттавас-даа мен, сугже-даа шу-рай бээр мен. Анай-Хаак дунчаг шежил, кажан-чеген ынакшып четтигип турган кижип сен — деп мырыңай алгырып, ыглап эгелзэн.

— Силерниң шуптуңарның мурнуңарга «ийи бодууска ынак бис, ханывыс ийи аңгы» деп чугааладывыс чоп — дээш, оол хорадаксай берген.

Анай-Хаак долгап келген «ужура-жыптаалы, чугаа бар болчаг черинде тур мен» деп. Барып шыдавазын чугаалааш, оон долгаптар болган. «Оода бо Белекмааның чүдөк чүве кылып канчаары ол, ынак эвес кижизи-биле кижип канчаар чурттаар боор, чугаалаарга-даа чүве ут-казы билбес, хайыраан болчаамны база үстүм» деп, Анай-Хаагын кээргеп, куш болза ужа берги дег орган.

Белекмаа оолдун холундан салдын-май, ишкирниги ыглап чыткан.

Анай-Хаактың кадык хүн келген тудум кошкап орган. Авазындан бир катап ача-зы канчап чок болганын айтырарга, рак аарыгдан барган дээр. Мынча чылдар эрткенде чоп айтырып турары ол моон деп, иези элдепсинген. Чогуу чүзү кончуг аарып чоранын айтырарга, шагда чок ашакты чоп кончуг айтырар сен дээш кон-чупкан. Телефон долгап келген, Дозураш кафеже чалаан.

Онкологтар-биле чугаалашканын соонда эмчи хөйүн бодаан. Канчап-даа тургаш уругу дузалажырын, өөртүрүн бо-дап, ол уругну чаңгыс хүн безин көрбейн баарга, үе эртпезин, чүү-даа чүве солун эвезин билит турган. Төнчүзүңге чедир кады-ла турзумза деп бодап-биле уйгу-даа келбестез, аш-чемде амдан-даа чок. Ындыг чараш, чаптанчыг кыс кажан-да-даа көзүлбейн баары ышкаш коргунчуг чүве чок, сагыштан чүрээ саргып чоруур апарган.

Кафеге олар хөйүн чугаалажып, ду-гурушканнар. Оол уругнуң караанын чажын аштаарына өйлөшкен, оожурга-дып куспактап алгаш орган. Оол сумени баштай боду кириген: ажылындан чыл шөлзезин алыр. Уругну Красноярск хоорайның шырак эмнелгезинге чыт-тырар. Чоок кижилеринге, ол хоорайга уруг ажилдаар, эмчизи ажил чугаалажып каан болур, аарыг дугайында кымга-даа ыттавас. Хемчик-оолдан чажырар деп шийтирилзэннер.

Оолдун күзели ол хире болган, уруг чөпшээржерден өске арга чок.

ЫНАКШЫЛДЫ КАМНААН БОЛЗА...

• Чечен чогаал

Дүргедевес болза хоржок! Аарыг эге чадада чүве болза, дүрген кестиргеш, амызын ап болур деп идегел-биле эмчи олуртунмастап калган. Чоруур мурнунда байдалы чүгээр турда, Анай-Хаак ава-зынга белек кылгаш, хөй акша ажилдап эккээрин аазап каан. Красноярск эмнел-гезинге шырак шинчилгени эртерге аарыгның чадазы улуг болган. Кезишкел база аар болган. Дозураш уругнуң чанын-га ора хонуп чоруп турган. Бир хүн шору сергектенип келген, даштыгаа оол чедип алгаш, агаарлаткан.

— Дыка-ла дузалап тур сен, эмчим, чет-тирдим. Чоннуң база бир ховар оглу-дур сен, эмчи, аскың-кежи төктүп чоруурун күзээр-дир мен — дээш чаагыңче чыттааш, куспактаныпкан.

— Сээң ол сөстериң мээң ынакшаан чүрээмге четчир — дээш куспактап алгаш турда, өөрүшкүден карааның чаштары систып бадып-ла турган.

— Ам шаам төнүп тур — деп, арны куу-рарып калган шинек чок чугаалаарга, көдүрүп алгаш, өрзелиңге эккелгеш, эм-чини чалапкаш, боду даштыгаар үңгеш, уругнуң авазыңче телефоннаан:

— Анай-Хаактың байдалы дыка берге. Рактан аарый берген эмчиде. Ынчан силерни мегелепкенивис дээш буруудат-пайн көрүңер, мен дүрген эмнедир дээш кызыттым, ынчалза-даа аарыг ханылай берген болду. Чанында ажаап, хонуп чоруп тур мен.

Уруунуң дугайында хенертен кор-гунчуг чүве дыңнапкаш, Борбак-кыс Сүүр-ооловна бажы дээшкенип, караа караңгылап, олора дүшкеш, кускуннап ыглай-ла берген. Пат боорда оожургап алгаш, каш чыып чыткан ашказын ап ал-гаш, азыраан авазы Тооргу Диңмеевнага эгеш-тыныш-биле чеде берген. Ол өг-бүлө ында-ла бергедежип девидзэн. Хемчик-оол командировкада.

Тооргу Диңмеевна ыглааш, чү-рээмейлеп эгелзэн. Эмчи чалааш, чүгээртедип алганнар. Белекмаа:

— Хемчик-оолга амдызында дың-натпас болза эки боор — деп сүмелзэн.

— Чоп чугаалавас чүвөл? Дыңнатпас болза ат болгай-ла — деп, Диңмеевна удурланган.

— А хилинчек, каш уруумну! Канчап коргунчуг аарыгга таваржы бээр ол?! Чүге-ле Москваже эдертип албаан улус боор бис, кончуувусту, чүдзэвисти, чараш уруум эки чуртталга-даа көрбеди чоп! — деп бажын шашкылап, ыглап-сыктап ора хонган. Азырап каан адазы ыт-даажы чидип калган кылаштап турган. Хемчик-оол кээрге, дораан Красноярск баар деп дугурушканнар.

Красноярскиге эмнелге даштынга Хемчик-оол хөрээ дөгдөнчү чүве халып орташ, Дозурашка ужуражы бергеш:

— Сен чүге чүве шийтирлеп турар

кижи сен? Меңээ чүге чугаалавадың, чажырдың? Мээң ынак эжим-дир, мен шийтирлээр турган мен — дээш, эжиниң кырынче халып бергеш күштүг шанычп дүжүрерге, Дозураш тыркылыны бер-геш, кончуг дүрген тура халааш, Хемчик-оолду бир шашкаш, баар орта тепкен, эжи олора дүшкен. Төрелдер халчып келгеш чарып каапканнар.

— Сээң багың-дыр, сек! Чүге чаш дуң-маңны каапкаш чорупкан сен? Сен буруу-луг сен. Мен ынак болгаш кызыдып-ла турдум. Ындыг-ла кончуг ынак болзумза, чүге ыгандызын каапкаш, Москваже чорупкан сен? — дээш ырадыр кылаштай бергеш, ыңдындан жедеп теп үнүп келген ызын тудуп шыдаваан...

Хемчик-оол ол дораан халааш, эш-кедеп дилегзиниң чорааш, эмчи уругдан Анай-Хаактың чыдар өрзелин айтырып алгаш, кире бээрге, караан көөр-даа ха-рыы чок, арны бажы куураып, эрни өң чок кадып калган, арыпкан, хая көрнүп алгаш чыткан. Оол орунунуң чанынга оожум олуруп алгаш, арнын оожум суй-бап, чыттап, ошкаан. Соок холун, будун чылыдыр тудуп, ужу-бажын суйбагылаан.

— Экии, кандыг чыдыр сен, эжим? Буруудатпайн көр, чаа дыңнадым, чүү деп хай боор бо. Ажырбас, аныяк чараш, чалы назын, ынак чүрек-биле экижи бээр сен, чаражым — деп чазамыктап, карааның чажын уругдан чажырып, бүдүү чодуп, иштики хөрөк-чүрээ хомудалдан, мунгаралдан тура халчып келгилзэн дег ышкаш болган. Уруг багайтыр, шаг чок

көрүп чыткаш:

— Эки ажилдап тур сен бе, эжим? Дыка шаам төнүп тур, аваш суглар эки турлар бе? Мээң авам кандыг тур ирги... — деп чыдырда, оол эринче эргеледир ошкап кааш: — Шупту мында бис: сээң ийи аваш, ачам, Сайлык, Белекмаа база. Мээң соомда олар оочурулап сенче кирерлер. Ажырбас, бис тиилээр бис, чаражым, чурттаар бис. Аас-кежиктиг боор бис, эргимим — деп чыттап орда, эжип соктаан соонда ийи авазы карактары ыжып калган кирип келгеннер. Төрелдери каш хондур уругну ажаап-тежээп, ыглажып чоруп турганнар. Амдызында чанында улустар турда, чангаш келир-дир дээш, Дозураш чорупкан. Кызылга келгеш, до-раан хүрээге олуруп, уругнуң сегииринге дузалаарын дилеп, бүдүү ыглап-ла олур-ган. Хемчик-оол уругнуң чанынга каш хондур тургаш, ажылындан шөлзө дилеп алыры-биле чорупкан.

Дозураш катап чедип келгеш, ча-нынга элчежиң ора хонганын эрте-нинде коридорго өрү-куду кылаштап турда, хенертен хамык эмчилер уругнуң өрзелинден үне-кире халчып эгелзэн. Эм-чилер «Комалай» берген дээрге, оолдун кырынга чаңнык дүшкен дег, арны изиш дээш, караа караңгылап, үне халаан. Даштыгаа өзүндөн кара чүве өрү-куду халаан ышкаш болган соонда, харлыгып кузуп, карааның чажы дажаан хем дег, каракты көзүлбестелдир дуглай бээрге, халып чоруткаш, шык черге чыда дүшкеш, алгырып:

— Аа, халак! Анай-Хаагың! Чараш-пайым! Мени кагба, катый ап ап! — деп дөгдөнчү хөрзөн соктап, шаанга кирип ыглап-ыглап, соксап чадап чыткаш, уйгуа алзыпкан...

Хемчик-оолдун орукка бодады чүгле эмчиде чыдар ынаанда. «Канчап ыңдыг аныянда кара сагыштыг аарыгдан аарый бээр ол чаш чувениң. Арагалаар акызы садып ижеринге чедир коргудар, авазы ол ижиңтер, чалчыттынар, оглу-биле чокшур. Орта эки чем-даа чип чораан бе, чашкы шаанда дег хөглүг-даа чораан бе. Дозураштың мени «каапкан сен» деп буруудашып турары чөп. Мен буруулуг мен, чанынга камнап, кадагалаар турган мен» — деп ыглап-ла чораан.

Ажылындан шөлзезин алгаш, херек-терин аялап турда, Дозураш: «Дүрген кел, Анай-Хаак билинместей берген, ам ийи дугаар хүн шимчевес чыдып берди» деп телефоннап келген. Угаан караңгы дүмбей аргада дег кыннып келген. «Ам хей болганы ол-дур. Мен база чорууйн. Меңээ бо өртемчей көзүлбес, Мээң чаңгыс чырыткым өжөр болза, мээң чо-раан хөрзөн чок!» деп хөйүн бодаан.

Улуг делгелгеге салыр дээр чурукта-рын машинага чүдүрүп алгаш, хоорайдан ырадыр апаргаш өрттедип турда, бир

машина келзе-ле, иштинден Белекмаа үнүп келгеш, алгыра-ла берген:

— Делгелгеге салыр дээр хайыраан чуруктарыңчы чүге өрттеди бердиң? Сока, Хемчик! — дээш ырадыр чедип чадап каан. Чуруктар дазыладыр өрттенип-ле турган.

— Меңээ чүнүң-даа херээ чок! Ыңай тур, Белекмаа — дээш ону идип чорудуп-кан.

Хемчик-оолдун караа дедирленип, чүү-даа көзүлбестез. Чуруктарын төндүр өрттедипкеш, машиназынга ужулган куш-биле дөмөй халдып чорупкан. Белекмаа ам кээр минниң, «ынакшылдың күштүү ол хире чүве-дир, ол ам та канчап баар» деп бодап, машиназы-биле оон соондан халдып олурган. Хемчик-оол канчап «бурганнай» бээрин бодап чоруп берген, ширин, шыңгызы дам барган, чугаа-соот-даа чок, Красноярск хоорайже углай чорупкан.

Анай-Хаак комадан ушунмай, үш хона берген. Хемчик-оол чеде бергеш, уругнуң мурнунга олора дүшкеш, бажын уругнуң хөрзөңгө салгаш, улуг тынгал, бар шаа-биле алгырып, ыглап бадырып-кан:

— Анай-Хаак! Ынак эжим, Анай-Хаак оттуп көр, сенээ дыка ынак мен! Ынак мен, ынак мен — дээш бажын салып алгаш хөрээ дөгдөнчү ыглап-ла олурган, уруг ол хевээр чытпышаан. Оол арнын суйбап, караанче, эринче ошкап-чыттап:

— Аа, халак, аа халак, чараш караан көрүп келем, эжим, мени кагба, кады бис дөмөй-ле — деп чугаалап чыдырда, кыстың бир холу оожум шимчей берген.

— Анай-Хаагың... экизин оттуп чы-дыр сен бе, эргимим!!! Сенээ ынак мен! — дээш, өөрзөңдөн кускуннап ыглай бээрге, Анай-Хаак көрүп келгеш, багайтыр хүлүмзүрзэн.

— Хемчик, мен база сенээ дыка ынак мен, эргимим, мени кагба. Мени алгаш барам, сээң бажыңчыңче барыксап тур мен, маңаа чыдар хөңнүм чогул.

Дун ортузу. Эмнелге шимзэн чок. Уругну кедиргеш, машиназынга олуртуп алгаш, Тывазыңче халдыпканнар. Ижер-чиер эмнерин орукка ижип чораан.

Эртенинде ада-иези, төрелдер, Дозу-раш ийи киживис кандыг хонган ирги дээш өрзелинче соктап кире бээрге, ээн өрзөл, арыг чараш кылдыр эдип каан орун, ийи кижизи өрзөлде чок. Чүү-даа болза, эмчи кижип болгаш, Дозураш билип каапкан. Амырап-даа турган. Сөөлгү хүннерин кады эрттирип аарлар ыйнаан. Ол хире быжыг, чараш ынакшыл бары чараш-тыр!

Анай-Хаакты Хемчик-оол бажыңыңа эккеп алырга, катап баксырап эгелзэн. Аш-чем ишлес, чүгле суксаар, кустураар, баш аарып аары хилинчектеп туруп берген. Туруп албас боорга, коляскага олуртуп алгаш, кезээки арыг агаарга дыштандырып, агаарладып чорааш, чашкы үезин катап сактып, Хемчик-оол өөртүрүн бодап, хөлчөк хөөрөп чораан. Имиртиней берген.

— Мени чүктөп алам, канчаар-даа шаам чогул — дээрге, оол чүктөп алгаш, база-ла хөөрөп чораан.

Анай-Хаактың үнү безин багай дыңналыр:

— Хемчик... Мен сенээ аас-кежикти... аас-кежикти... аас-кежикти күзеп тур мен... Белекмааны... Белекти черле... черле хомудатпас сен...

Хемчик-оол ыттаваан:

— Сөзүң бер че... Белек... маага аас-кежикти бээр... деп аан. Сөзүң... бер че... — деп тыныгы чедишпестей берген.

— Ийе, сөзүм берип тур мен, Анайым, — деп, чадаарда харыылаан.

Анай-Хаакты чүктөп алгаш чорда, холу суларап, салдынып бады барган. Бажы халаш дээр. Оолдун ынак кызы бодунуң холунга-ла барган. Караандан чаштар соксаал чок бадып-ла чораан. Хемчик-оол чүгле уругнуң соондан чоруй баарын бодап чораан.

Анай-Хаакты сөөлгү оруунче үдээрде, Дозурашты дилеп чорааш, тып алган. Ол улустан озалааш черде сандайга, «Мен ам канчаар кижип боор мен» деп ыглап олурган. Дозурашка: «Эки чурумну тудуп, сөөлгү оруунче чараштыр үдеп каг, мен орнуштукан черинге чеде бээр мен» деп чагааш, чорупкан.

Хемчик-оол «канчап черле бо чырык чер кырынга Анай-Хаак чокта чурттаар кижип мен» деп боданыр дээш кыдындан халдып олурган улуг машинаның ме-дээзин-даа дыңнаваан. Дүрген маннадып олурган улуг машина доктаап четтигпейн баргаш, үстүрерге, өрү алзы эстей бер-геш, черге ойда дүшкен. Эмчилер, шаг-даалар кээрге, ханы хөөлбектели берген чыткан. Анай-Хаактың соондан оолдун барганы ол.

Раиса ХОВАЛЫГ.
Кызыл хоорай.

СОВХОЗ 50 ЧЫЛ БУРУНГААР ТУРГУСТУНГАН

(Төнчүзү. Эгези № 14 "Шында")

1980 чылдың декабрьда Алдан-Маадыр совхозун директору Д.С. Кууларны Чөөн-Хемчик кожуунун күүсекчи комитетинин даргазынче депшиткен, ынчангаш Алдан-Маадыр совхозту директорладыры-биле мени чоруткан. Совхозтун күрүне мурнунга чыгып келген ниити өрөзи 892 муң акша болду. Өрө-ширени эвээжидир сорулга-биле ай санында бот орулга-чарылга талазы-биле бүгү тускай эртемнигерге харын-даа бригадирлерге чедир чаксы хову ажилдары эгелээринге чедир Көдээ ажил-агый ямызының специалистерин киржилгези-биле эрттирп турдус. Оң түңнелинде совхозтун специалистери, салбырлар башкарыкчылары, бригадирлер бүдүргөн продукциязының кириген орулгазын болгаш чарыгалдын санап билирин өөренип алганнар.

Тодаргайлаарга, эът, сүт, дүк болгаш тарааның бүдүрүлгезин салбырлар, бригадалар, звенолар ортузунга соцчарыштын түңнелдерин үндүрүп, өй-шаанда тиелекчилерни шаңнап-мактаары чачыл болган. Кызымаккай күш-ажылдың түңнелдери-биле республиканың көдээ ишчилеринин ортузунга чарлаттырган социалист чарыштын түңнелдерин үндүрүп, солун-сеткүүлге үе-шаанда чырыдып турган.

Мурнакчы хойжу бригадаларга Бора-Тайганың Чечектиг, Оргу-Шөлдүн комсомолчу аныктарның хойжу бригадалары республикага чаңгыс эвес удаа тиелекчилер болгулаан. Тодаргайлаарга, 100 баш төрүүр хойга онааштыр 108-ден 112 чедир хураганнарны менди камгалап ап келген хойжулар Ооржак Доржу 100 хойдан-на 152 хураганны менди доруктургаш, республиканың чаңгыс эвес удаа чемпиону бооп турган. Социалист күш-ажылдың маадыры Ооржак Дажы-Намчал, Ондар Сокен-оол, Ооржак Маадыр-оол база доктаамал бедик көргүзүлгелер бооп келгеннер. Ак-Даш сүт-бараан фермазы база тиелекчилеринин санынга турган. Оң саанчызы Ховалыг Шондайты ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутатынча депшиттирп чораан.

Ол үеде совхозтун бүгү адырларынга чедиишчининг ажилдап чорааннарны шуптузун адаары болдунмас. Оларның аразындан сугатчылар Кызыл-оол Алдын-оол, Ховалыг Чыргал, Ховалыг Кошкар-оол, Базытпаа Сергей, трактористер Ондар Шолбан-оол, Сарыглар Мандан-оол, Кал-

зан Доржу, чолаачылар Ооржак Очур, Куулар Киров, Сарыглар Бора-Хуна, Ооржак Шуур-оол олар хамааржыр. Хей-ле санныг мурнакчылар Чазактын орден-медалдары-биле шаңнаткан турганнар.

Совхоз күрүне мурнунга планын-онаалдарын чедиишчининг боттандырганы дээш Бүгү Эвилелдин соцчарыжынга республиканың мурнундан СЭКП ТК-ниң Сайыттар чөвүлелиниң база ВЦСПС, ВЛКСМ ТК-ларының Кызыл Тугу-биле акша эдеринчилиг шаңнатканы төөгүгө артар. Шак-ла ындыг чедиишчининг ажилдааны дээш совхозтун адын Москвага ВДНХ-ның Хүндүлел самбыразынга алдын үжүктөр-биле кири бижээни улуг чоргаарал. Ол үеде ССРЭ он беш Эвилелдешкен республикалардан Хүндүлел самбыразынга мурнакчы 106 колхоз, совхозтарның аразында «Алдан-Маадыр» совхозтун адын киригени биске үнелеп четпес чоргаарал болган.

Ажил-ишчи чоннун ол эдеринчи 14 муң акша совхозтун 600 ажыг ажилчыннарынга шаа-биле үлээн турган чүве.

Малчыннарның, чоннун дилээз езугаар 3 хойжу бригадалар Шат, Шекпээр, Оргу-Шөл бригадаларның 30 шаа кыштагларны электржиткен. База-ла ол ышкаш Чодураалыг-Сайыр, Оргу-Шөл, Шекпээр, Шат бригадаларына бир-бир ханы кудуктарны өрүмнөп кылдырган. Ол дээрже малчыннар-га улуг деткимче болган.

Алдан-Маадырларның тура-халыышкынының 100 чыл болган оюн демдеглээз Совхозтун партия комитети, дирекциясы чугаалажып көргөш, күзүн октябрь айда көдээ ажил-агый хүнүн таварыштыр эрттирер кылдыр шийтпирлээш, кожуунун база республиканың удуртулгазынга ажилдап кылган хемчеглер езугаар дыңнадыгы чедирген мен. Төөгүлүг юбилейге ук төөгүнү колтарып бижээз эртемден Ю.Л. Аранчынга чедип дугурушкан мен. Чоннун хуралын

клубка 10-нун хүнүнде эрттирер кылдыр дугурушкан бис. Ол үеде чедир белеткел ажилдар-ла хей. Суурнун радиозунга кижиле бүрүзү бажыңыга дыңнап олурар кылдыр белеткээр. Эң-не кол айтырыг 10 чыл бурунгаар тургузуп чадап каан тураскаалды Оргу-Шөлдүн арт кырынга тургузары болур. Тураскаалдың чаа овор-хевирин (эскизин) кылып эккээрин ус-шевер, каңнакчы Ортун Эртинеевич Сарыгларга даандырган мен. Ол үр болбаанда төлөвилелди эккеп көргүстү. Ол эскизи бис шупту даргалар чүүлдүгүнүп көргөш, дарый кылып эгелээрин авторга сүмеледивис. 100 чыл оюн демдеглээринге чедир совхоз күрүне мурнунга салдырган чылдың планын онаалгаларын күүседир дээш бүгү хемчеглерни ап тургаш эът, сүт, дүк, тараа планнарын хуусаазындан эрте күүседип база күскү дүжүт ажаалдазын доостувус. Кол айтырыгларның бирээзи ажилдап турар бригадалар, звенолар ортузунга чарлаттырган соцчарыштын түңнел, шаңнаары болур. Ол дээш профэвилел комитети бир чүкк машиназын долдур шаңналга бээр барааннарны садып эккеп алган бис. Спортчу хемчеглерни (аът чарыжы, тыва хүреш) ийи хүн ишинде эрттирерин планнаан. Тыва хүрешке хүрежири-биле 96 мөгелер бижиткен. Хүреш суурнун стадионга эгелээш, эртенинде 16 аркан мөгө хүрежи дооскан. Орта Шамбалыг совхозтун шыырак мөгөзи Монгуш Владимир шыырак мөгө Күжүгет Сыын-оолду октааш, шүглүп үнгөш бүрүн дерилгелиг чыраа-бора аътты шаңналга алган. Клубка байырлыг хуралга чон сыңышпайн илеткелди даштыгаа радиодан дыңнап турган. Ол хуралга Совет Эвилелиниң маадыры Хомушкү Чүргүй-оолдун киришкени база солун болган. Оргу-Шөлге тураскаал ажыдышкынынга лентаны Социалист күш-ажылдың маадыры Дажы-Намчал Ооржак, партком секретары Ондар Данзы-Белек, суму даргазы Ооржак Александра база мен кескен бис.

Мээң ол-ла бүгү көдээ ажил-агыйга чедиишчининг ажилдаанынга ол үеде Чөөн-Хемчик райком партияның бирги секретарына ажилдап турган Сувандии Иван Максимовичтен улуг-ла өөредигни алган мен. Ол көдээ ажил-агыйның зоотехниги, хей чылдарда ажилдаан болгаш дуржулгасы улуг кижиле.

Макар ДОНГАК,
Тыва Республиканың алдарлыг ажил-дакчызы, күш-ажылдың хоочуну.

Кандыг-даа ажилдан чалданмаңар

Мен бодумну социализмниң кижизи мен деп санап чоруур мен. Эвилелдешкен республикалар турда чоргаар чурттап чораанывысты кажан-даа утпас бис. Кижиле бүрүзү ажил-агыйлыг турган. Ажилдаккавас кижилерни комсомол комитети, райкүүсом херээн көөр турган. Агитквартиралар, чурттап турар чериниң аайы-биле ол кижиниң хемчээз алыр турган. Шупту демниг, чаңгыс ада-иениң урглары дег чурттап турдус.

Амгы бо чуртталгага белен эвезивисти шуптувус көрүп тур бис. Ынчангаш бо чуртталгада тааржыр, таарышпас чүүлдерни көрүп, орукту тыпкаш, бурунгаар чурттаар апаар бис. Хей мал-маганның төрелдеривиске дузалажыр болзувусса, демей-ле шаңналды алыр. Чижээ, Абакандан аныяк оол Ак-Алашка кырганнарга дузалажып кыштааш, анай-хураганнарны ажилдап алгаш, Абакан чоогунда суурунче ажыра берген. Чүге мындыг чүүлдерни ажыла-лаас бис. Аныяктар, ажил-агый үезинде ажы-төлүвүс бөлдүнчүп алган чүнү-даа тоовас кылаштажып турар. Мону кым сайгарар ужурулугу? Социал-хандырылга айтырыының ажилдакчыларының суур бүрүзүнде кошкак ажылы ол.

Сөөлгү үеде бурунгаар көрүштүг аныяктарывыс көвүдөп турар. Кожуун бүрүзүнге аныяк гвардияны тургузуп, ажилдаар үевис келген болгай.

Уругларывыс-ла эки чорза деп бодап алгаш, ада-иелер, бис, чазыгларны база кылып турар бис. Ажил-агыйлыг ажы-төлүвүске акша-хөреңгини, аш-чемни дуза деп берип турар бис. Мен бодаарымга, частырыг кылып турарывыс ол. Ажы-төл боттары амыдырал-чуртталгазын харылаар апаар. Ынчан аныяк өг-бүлөгө найырал, быжыг ынакшыл туруп кээр. Кандыг-даа күрүнениң дөзү быжыг өг-бүледен хамааржыр. Херек болза, кандыг-даа ажилды далдавайн, кылып ажилдаар болза, ынчан тодуг-догаа чурттаар.

Эргим ажы-төлүвүске, аныяк-өскенге, салгакчылары-выска ажил далдавайн амыдыраарыңарны күзедивис.

Наталья ЧИМИТ.
Ак-Довурак хоорай.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа ямызы.

Кол редактор
В.А. ПЕТРОВ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОНАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-01-35, 2-18-10
Менеджер: Е.Э. Иргит. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: А.А. Лагбы — 2-17-94
Чагаалар килдизи: Ч.Н. Мачык

Харылзаа, информация тех-
нологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга хай-
гаарал талазы-биле федералдыг
албанның Тыва Республика тала-
зы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүт-
кээр. Херечилелдин дугаары — ПИ
№ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттырган материал-
дарның авторларының бода-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыттыган
саннары болгаш өске-даа фактыла-
ры, дыңнадыглары дээш авторлар
боттары харыылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилер-
ге — П6855, организацияларга —
П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00, херек кы-
рында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА —
960 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 1161 рубль.

Тел.: 2-01-35

СОЛУННУҢ САЙТЫЗЫ:

//shyn.ru

ЭЛЕКТРОННУГ ПОЧТАЗЫ:

shyntuva@mail.ru;

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 5183 кезек

ИЗВЕЩЕНИЯ

В Администрацию Тоджинского района поступило заявление от гражданки Российской Федерации Монгул-оол Аржааны Альбертовны о предоставлении земельного участка из земель населенных пунктов на праве аренды, с разрешенным использованием - для индивидуального жилищного строительства, общей площадью 1500,0 кв.м., кадастровым номером 17:11:0401013:684, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Тоджинский муниципальный район, сельское поселение Ийский, с.Ий, ул.Молодежная, участок 30.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Тоджинского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям Хомушкү Л.А.

В администрацию муниципального района Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва поступило заявление от гр. Российской Федерации Минчит-оол Айдыса Алексеевича о предоставлении земельного участка в аренду на 20 лет из земель населенных пунктов - для индивидуального жилищного строительства, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Булун-Терек, ул. Ленина, дом 24 б общей площадью 1500 кв. м. с кадастровым № 17:14:0301013:315 (Постановление об утверждении схемы расположения земельного участка на кадастровом плане территории от 24.11.2020г.№ 600).

Лицам, заинтересованным в предоставлении данных участков, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения необходимо подать письменное заявление, также для ознакомления со схемой расположения земельного участка по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна, тел. 8 (394) 43-2-12-18.

Дата окончания приема заявлений: 03.04.2021г.

Администрация муниципального района Чаа-Хольский
кожуун Республики Тыва

Утерянный аттестат о полном среднем образовании серии 17АА № 0011730, выданный от 20 июня 2008 г. Суг-Хольского района Суг-Аксынкой средней школы на имя Донгак Айдын Геннадьевича, считать недействительным.